

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazması hüququnda

ƏLİYEVƏ ABUHƏYAT MÜŞRƏVAN QIZI

«Qiymətlərin proqnozlaşdırılmasının iqtisadi problemləri»
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı 050404 «İqtisadiyyat»

İxtisaslaşma «Qiymətləndirmə»

Elmi rəhbər Magistratura proqramının rəhbəri:
i.e.n.dos . İ.Ş.Mehdiyev i.e.d.prof.X.H.Kazımlı

Kafedra müdiri
i.e.d.prof.X.H.Kazımlı

B A K I – 2 0 16

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ		3-6
I FƏSİL	Qiymətlərin idarə olunmasda proqnozlaşdırmanın əhəmiyyəti və vəzifələri	7–20
1.1	Qiymətlərin proqnozlaşdırılmasının zəruriliyivə başlıca vəzifələri	7-9
1.2	Qiymət proqnozlarının işlənməsində iqtisadi-riyazi modellərdən istifadəqaydaları	9-20
II FƏSİL	Qiymətlərin təhlili və proqnozlaşdırılması metodikası	21-42
2.1.	Qiymətlərin səviyyə və dinamikasının təhlili metodları	21-28
2.2	Qiymət proqnozlarının işlənməsi metodologiyasının təhlili	28-36
2.3	Proqnozlardan istifadənin texniki-iqtisadi şərtlərinin təhlili	36-42
III FƏSİL	Qiymətlərintənzimlənməsində bazar konyukturası proqnozunun işlənilib hazırlanmasının əsas istiqamətləri	43-67
3.1	Qiymətlərin dinamikası və onun proqnozlaşdırılmasına təsir edən amillər	43-46
3.2	Bazar konyukturasının proqnozlaşdırılması və təhlilinin təkmilləşdirilməsi	46-52
3.3	Yeni iqtisadi şəraitdə qiymətlərin proqnozlaşdırılmasının iqtisadi problemləri	52-67
	Nəticə və təkliflər	68-71
	İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı	72-73
Резюме Summary		

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Qiymətlər iqtisadiyyatın dövlət tənzimləyiciləri arasında dinamikliyi ilə seçilən kateqoriyadır. Onların dinamikasının müəyyən edilməsi, təhlili və proqnozlaşdırılması hər bir təsərrüfat subyektinin maraq və mənafeələrinə təsir göstərən məsələdir. Bu vəzifənin reallaşdırılmasının zəruriliyi qiymətlərin ölkə iqtisadiyyatının inkişafında, regional və sahəvi problemlərin həllində, eləcə də əhalinin həyat səviyyəsində rolu ilə əlaqədardır. Belə ki, qiymətlərin səviyyə və dinamikasının işlənilməsi, müvafiq tənzimləmə metodlarının tətbiqi son nəticədə əhalinin əsassız qiymət (tarif) artımından müdafiəsinə, həmçinin təsərrüfat subyektlərinin və dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətdən əldə etdiyi gəlirlərin maksimallaşdırılmasına xidmət edir. Nəzəri-metodoloji baxımdan məlumdur ki, qiymətlərin səviyyəsi müxtəlif iqtisadi, sosial, siyasi, təbii və regional amillərin təsiri altında dəyişir. Lakin əsas məsələ sadalanan və digər amillərin təsir dərəcəsini müəyyən etmək, qiymətləndirmək və onların mənfi təsirlərinin məhdudlaşdırılmasından ibarətdir. Bu məsələnin obyektiv təhlilini tapmaq üçün hər şeydən əvvəl qiymətlərin müəyyən edilməsinin iqtisadi-riyazi metod və modelləri araşdırılmalıdır. Qarşıya qoyulan məqsədlər, araşdırılan bazarın inkişaf səviyyəsi və strukturu, əmtəələrin təyinatı və qanunvericiliyin dəyişilməsi qeyd olunan məsələni bir qədər mürəkkəbləşdirir. Hazırda qiymətəmələgəlmə ilə optimal və kombinləşdirilmiş metodların tətbiqinə nail olunmalıdır ki, paralel şəkildə əhalinin, təsərrüfat subyektlərinin və dövlətin maraqlarının əlverişli koordinasiyası təmin edilsin.

Dünya iqtisadiyyatında son illərdə baş verən proseslər bir daha təsdiq edir ki, qiymətlər öz formalaşması gedişində qeyri-iqtisadi xarakterli amillərin təsirinə də

məruz qalırlar. Müəyyən dövrdə bəzi xammal və əmtəə növlərinə qiymətmələgəlmədə həmin amillərin üstün mövqe tutmasını söyləmək olar. Qiymətmələgətirən amillər sırasında alıcıların qiymətlərin dəyişməsi həssaslığının, istehlakçı davranışının aşkar edilməsi də nəzəri-təcrübi yanaşma tələb edən məsələlərdəndir. Qiymətlərin proqnozlaşdırılması zamanı nəzərə alınmalıdır ki, qiymətlər bir tərəfdən tənzimləmə obyektidir, digər tərəfdən isə tənzimləmə aləti yaxud vasitəsidir. Qeyd olunan amil, xüsusiyyət və qanunauyğunluqların kompleks şəkildə tədqiqi, onların müsbət və mənfi təsir dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi qiymətmələgəlmə prosesinin onun fasiləsizliyi müstəvisində öyrənilməsinə tələb edir.

Qiymətlər dinamikasının təhlili və proqnozlaşdırılmasında çoxlu sayda metodlardan istifadə olunur. İqtisadi ədəbiyyatda özünə yer tapmış bu metodların əksəriyyəti istehsalçı nöqtəyi-nəzərindən yanaşmalardan irəli gəlir.

Unudulmamalıdır ki, digər bazar agentləri olan alıcıların gəlirlərinin, zövqlərinin sayının və tələblərinin dəyişməsi də proqnoz göstəricilərə öz təsirini göstərir. Bu baxımdan qiymətlərin proqnozlaşdırılması metodlarının seçilməsi və tətbiqi məsələləri yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial təmayüllərin uçotuna əsaslanmalıdır.

Problemlərin öyrənilməsi səviyyəsi. Araşdırma mövzusu ilə bağlı olan bir sıra məsələlər iqtisadi ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Proqnozlaşdırma məsələlərinin riyazi-statistik xarakter daşmasını nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, bu məsələyə ekonometrika sahəsində tanınmış alimlərin tədqiqatlarında da müəyyən qədər yer verilmişdir. Azərbaycanın tanınmış iqtisadçı alimlərindən X.H.Kazımlı, İ.Ş.Qarayev, H.B.Allahverdiyev, Ə.Ç.Verdiyev, İ.H.İbrahimov, K.S.Qafarov, Q.S.Bayramov, M.Ə.Əliyevin əsərlərində qiymətmələgəlmənin aktual problemləri o cümlədən, qiymətlərin təhlili və proqnozlaşdırılması məsələləri daha geniş tədqiq olunmuşdur. Xarici ölkə alimlərindən V.M.Taraseviç, B.E.Yesipov, İ.K.Salimjanov və başqaları qeyd olunan problemlərin araşdırılması sahəsində tanınırlar. Lakin, aparılmış tədqiqatlarda qiymətlərin proqnoz kəmiyyətlərinə istehlakçı davranışının təsirinin qiymətləndirilməsinə lazımi diqqət yetirilməmişdir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın predmeti ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən əmtəə bazarları, obyektı isə əsas növ istehsal-texniki və istehlak mallarının qiymətləridir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat mövzusunun başlıca məqsədi qiymətlərin təhlili və proqnozlaşdırılmasının səmərəli metodlarını tətbiq etməklə təsərrüfat subyektlərinin qiymət dəyişiklikləri nəticəsində itkilərə məruz qalmasının qarşısının alınmasıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruri hesab olunmuşdur:

- Qiymətlərin proqnozlaşdırılmasının zəruriliyi əsaslandırılması və başlıca vəzifələrinin müəyyən edilməsi

- Qiymət proqnozlarının işlənməsində iqtisadi-riyazi modellərdən istifadə qaydalarının təhlili

- Qiymətlərin səviyyə və dinamikasının təhlili metodlarının tətbiqi qaydalarının tədqiqi

- Qiymət proqnozlarının işlənməsi metodologiyasının təhlili

- Proqnozlardan istifadənin texniki-iqtisadi şərtlərinin təhlili

- Bazar konyukturasının proqnozlaşdırılması və təhlilinin təkmilləşdirilməsi variantlarının əsaslandırılması

- Yeni iqtisadi şəraitdə qiymətlərin proqnozlaşdırılmasının iqtisadi problemlərinin araşdırılması

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası və informasiya bazası. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını yerli və xarici ölkə alimlərinin qiymət siyasəti ilə bağlı elmi əsərləri, həmçinin Azərbaycan Respublikasının qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi üzrə qanunvericiliyi təşkil edir. Tədqiqatın informasiya bazasını Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat Nazirliyinin və digər iqtisadi idarəetmə orqanlarının bülletenlər və hesabatları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- qiymətəmələgəlmədə iqtisadi-riyazi metodlardan istifadənin zəruriliyi əsaslandırılmışdır;

- qiymətlərin səviyyə və dinamikasına təsir göstərən qeyri-iqtisadi xarakterli amillər aşkar olunmuşdur;

- əsas növ istehsal-texniki və istehlak malları bazarında qiymətəmələgətirən amillər təhlil edilmişdir.

- qiymətlərin proqnozlaşdırılmasında ekspert qiymətləndirmə metodlarından istifadə variantları əsaslandırılmışdır:

- qiymətlərin səviyyə və dinamikasına qeyri tsiklik amillərin (kortəbii amillərin, hərbi-siyasi münaqişələrin) təsir dərəcəsi qiymətləndirilmişdir;

- dünyada və ayrı-ayrı regionlarda baş verən iqtisadi,siyasi proseslərlə bağlı qiymətlərin proqnozlaşdırılmasında yaranan problemlər şərh olunmuşdur.

- ölkəmizdə ardıcıl devalyasiya prosesləri nəticəsində qiymətlərin dinamikasından irəli gələn bazar konyukturası göstəriciləri qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəticələri qiymətlərin(tariflərin) dinamikasının izlənilməsinə, onların inflyasion və sosial xarakterli problemlər yaratmasının qarşısının alınmasına istiqamətləndirilmişdir. Tədqiqat nəticəsində əldə olunan nəticələr sosial problemlərin,qiymətlərin tənzimlənməsi məsələlərinin araşdırılması ilə məşğul olan tədqiqatçılar üçün mənbə, verilən təkliflər isə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar üçün dəyərli vasitə ola bilər.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi girişdən,üç fəsildən,nəticə və təkliflərdən,istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla ... səhifə həcmindədir. Dissertasiya işində ... şəkil, ... cədvəl və ... qrafik göstərilmişdir.

FƏSİL 1. Qiymətlərin idarə olunmasında proqnozlaşdırmanın əhəmiyyəti və əsas vəzifələri

1.1. Qiymətlərin proqnozlaşdırılmasının mahiyyəti və zəruriliyi

Qiymətlərin proqnozlaşdırılması planlaşdırmadan fərqli olaraq məcburi xarakter daşıyır, O, qiymətlərin inkişafının mümkün və zəruri meyllərinin elmi təhlilini ifadə edir. Qiymətlərin inkişafının proqnozlaşdırılmasına qiymət və qiymətin əmələgəlməsi sahəsində perspektiv planların işlənilib hazırlanmasının ilkin mərhələsi kimi baxmaq olar.

Qiymətlərin proqnozlaşması onların qanunauyğunluqlarının və dəyişmə amillərinin dərk edilməsinə əsaslanır. Qiymətlər dəyərin pula ifadəsi olduğundan, hər şeydən əvvəl onların dinamikasının və hərəkətli amillərinin öyrənilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qiymətlərin proqnozlaşdırılmasının nəzəri şərtləri bazar iqtisadiyyatında qiymətlərin hərəkətinin qanunauyğunluğunun, onu əmələ gətirən amillərin dəyərindən, dərk edilməsindən və ondan düşünülmüş sürətdə istifadə olunmasından ibarətdir.

Qiymətlərin proqnozlaşdırılmasının əhəmiyyəti, səviyyə və nisbətlərində baş verən dəyişikliklər, istehsalın səmərəliliyinə, elmi-texniki tərəqqinin sürətinə, əhəlinin real gəlirlərinə, manatın alıcılıq qabiliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Qiymətlərin səviyyəsində baş verən dəyişiklik və qiymətlərin hər hansı bir modeli möhkəm nəzəri əsasla, proqnozlaşdırılan dövrdə istehsalın inkişafı və onun təkmilləşdirilməsi ilə sıx əlaqədə götürülmüş, dəyər və qiymətlərin konkret formalaşma və hərəkəti şəraitini dərin və hərtərəfli elmi təhlilinə əsaslanmalıdır.

Ümumiyyətlə, qiymətlər sistemi elə vahid bir tərkibdən ibarətdir ki, onun ayrı-ayrı elementləri həm öz aralarında və həm də iqtisadi həyatın başqa cəhətlər ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

Ona görə də, hər hansı bir sahədə qiymət üzrə inkişaf proqnozunu işləyib

hazırlayarkən həmin qiymətlərin başqa növlərinin və ya başqa sahə qiymətlərinin necə təsir göstərdiyini, qiymətlərin səviyyə və nisbətlərində və ya qiymət modelində təklif olunan dəyişikliklərin iqtisadi və sosial nəticələrini nəzərə almamaq olmaz. Deməli, qiymətlərin proqnozlaşdırılması məsələlərinə xüsusi diqqəti artırılmalıdır.

İndiki bazar münasibətləri şəraitində qiymətlər sisteminin proqnozlaşdırılmasının bir sıra mühüm vəzifələri həyata keçirilməlidir.

Bunlardan biri qiymətlər sistemində ictimai-zəruri əmək məsrəflərinin səviyyə, nisbət və dinamikasını get-gedə daha dolğun əks etdirmək, bəzi məhsullara sərbəst qiymətlərinin yuxarı və aşağı həddlərini müəyyən etməyə, strateji məhsulların qiymətlərinin tədricən dünya bazar qiymətlərinə yaxınlaşdırılması və iqtisadi baxımdan əsaslandırılmış qaydada qiymət saxlanılmasından ibarətdir.

Qiymətlərin ardıcıl surətdə yüksəlməsi, pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi, bunun nəticəsində ayrı-ayrı əhali qruplarının yoxsullaşması və sair ziddiyyətlərin xas olduğu inflyasiya siyasətinə gətirib çıxarır. Odur ki, qiymətlər sahəsində iqtisadi məsələləri müəyyən edərkən inflyasiya meyllərini qəti inkar edən zəruri tədbirlərin işlənilib hazırlanmasına böyük diqqət yetirilməlidir.

Qiymətlərin hərəkətindəki bu əsas istiqamət proqnozlaşdırmanın işləyib hazırlanması və həyata keçirilməsində nəzərə alarkən; birincisi, ayrı-ayrı qiymət növlərinin hərəkət xüsusiyyətlərini, onların dəyişməsinin iqtisadi və sosial şərtlərini və nəticələrini; ikincisi.

Ayrı-ayrı sahələr və məhsul qrupları üzrə ictimai-zəruri əmək məsrəflərinin səviyyə və nisbətlərinin dəyişmə xüsusiyyətlərini; üçüncüsü, qiymətlərin strukturuna və səviyyəsinə təsir göstərən yaranmış qiymət modelinə keyfiyyət dəyişiklikləri daxil etmək imkanlarını nəzərə almaq lazımdır.

Qiymətlərin dinamikası hərtərəfli nəzərə alınmalı, bütün qiymət növləri və xidmətlər üçün əlavə güzəştlərin, proqnozları qarşılıqlı və hə dəlaqəli qaydada işlənməlidir.

Bütün bu tədbirlərin həyata keçirilməsi respublikamızın iqtisadi və sosial inkişafına müvafiq olaraq qiymətlərin elmi cəhətdən əsaslandırılması və düzgün

proqnozlaşdırılması qiymət sisteminin əmələ gəlməsi üçün ən mühüm şərtlərdən biridir.

1.2. Qiymət proqnozlarının müəyyən edilməsində iqtisadi-riyazi modellərdən istifadə qaydaları

Qiymətlərin proqnozlaşdırılması xaricdə sənaye firmaları, eləcə də müxtəlif kommersiya və elmi-tədqiqat təşkilatları tərəfindən aparılan bütün bazar tədqiqatlarında mühüm yer tutur. Gələcək dövr üçün qiymətin zərəkəti perspektivinin qiymətləndirilməsi bazara çıxış amilini müəyyən edən həlledici şərtlərdən biridir.

Qiymət proqnozunun vəzifəsini aşağıdakı kimi ifadə etmək olar: proqnozlaşdırılan dövr üçün, verilmiş bazara dövrülük və qeyri-dövrülüklü xarakterli müxtəlif amillərin təsirini əks etdirən bir sıra digər göstəricilərin nəzərdə tutulan dəyişikliyi əsasında qiymətlərin hərəkətinin qiymətləndirilməsi.

Proqnozun hazırlanması çox mürəkkəb və çətin bir prosesdir. İş ondan ibarətdir ki, müasir inkişaf şəraitində tələbi təşkil edən təmayüllər tez-tez dəyişilir, yəni keçmişdə qiymət dinamikasını müəyyən edən amillərin qarşılıqlı əlaqələri gələcəkdə tamamilə başqa cür ola bilər.

Proqnozun hazırlanması çətinliyi həm də kifayət qədər tam və etibarlı məlumatların alınmasından mürəkkəbliyi ilə şərtlənir. İlk məlumatlara xas olan aşağıdakı çatışmamazlıqları qeyd etmək olar:

1. Əmtənin reallaşması haqqında kəmiyyət və dəyər məlumatları həmişə kifayət qədər tam və dəqiq olmur.
2. Proqnozun tərtib edilməsi zamanı istifadə olunan müxtəlif amillər həmişə lazımı dərəcədə böyük bir dəqiqliklə təsvir edilmir və gecikdirilməklə nəşr olunur.
3. Ayrı-ayrı sahələr üzrə məlumatlar çox vaxt köhnə və müqayisəyə gəlməyən olur.

Bundan başqa, proqnozların tərtib edilməsi zamanı firma və korporasiyaların informasiyalarından istifadə edilir ki, onlar da eyni avadanlıq haqqında, öz

istehsalının çatışmayan cəhətləri və ya daha perspektivli əmtəələrin yaradılması haqqında məlumatları bilərəkdən gizlədirlər.

Məhz buna görə anketləşdirmənin yayılmış metodları ilə alınan informasiyanı tam və dolğun saymaq olmaz. Bu isə öz növbəsində amillərin özünü doğrultmayanlar üzrə seçilməsinə gətirib çıxarır. Sonra isə bu amillərin əsasında proqnozu qurmağa cəhd edilir.

Hazırda proqnozlaşdırmanın çoxlu növləri mövcuddur ki, onları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: eksqrapolyasiya, ekspert qiymətləndirmə. İqtisadi-riyazi metodlar və birinci üç qrupa daxil olan metodların müxtəlif şəkildə üzlaşdırılması.

Ekstrapolyasiya metodları. Ekstrapolyasiya praktiki olaraq keçmiş dövr ərzində bazar konyukturasını xarakterizə edən mühüm göstəricilərin statistik sıralarının işlənməsi yolu ilə həyata keçirilir. Keçmişdə bazarın inkişaf meylləri və sürətini müəyyən edən səbəblər təhlil edilir. Həmin təhlilin əsasında proqnozlaşdırılan dövrə statistika sıraları tərtib olunur.

Keçmişdə baş verən meyllərin proqnozlaşdırılmış dövrə köçürülməsinin müxtəlif üsulları mövcuddur. Məsələn, düzxətli statistik ekstrapolyasiya keçmiş dövrlərin sadə mexaniki uzadılmasını nəzərdə tutur.

Lakin faktiki proqnozlaşdırılan dövrün şərtlərini tamamilə təkrar etmədiyindən iqtisadi proqnozlaşdırma zamanı belə bir ekstrapolyasiyanın tətbiqi mümkünlüyü məhdudlaşır. Buna görə də keçmişin qiymət səciyyəsinə və dinamikasına müəyyən edən amillərin əmələ gəlməsi mümkünlüyünü uçota almaqla keçmiş dövrlərdə düzəliş aparılmasını nəzərdə tutan ekstrapolyasiya geniş yayılmışdır.

Ekspektir qiymətləndirmə metodları keçmişdə ümumtəsərrüfat və əmtəəkonyukturasının inkişaf meylini öyrənməklə verimliş anda həqiqi vəziyyəti təhlil edən mütəxəssislərin biliklərinin, təcrübələrinin, intuisiyalarının istifadə edilməsinə əsaslanır.

Optimal ekspert qiymətləndirmə, həm bir neçə mütəxəssis arasında fikir mübadiləsi və bu əsasda vahid qiymətin tanınmasına, həm də bir-birinə münasibətdə olmayan bir neçə mütəxəssisin ekspert qiymətlərinin emalına əsaslanır.

Bununla əlaqədar «beyin hücumu» metodunu qeyd etmək olar. Bu zaman proqnoz kollektiv mütəxəssis qrupu tərəfindən hazırlanır. Qrupla ekspert qiymətləndirilmənin digər müxtəlif növlü metodlarına «Delfi» metodu aiddir. Bu, 60-cı illərin əvvəllərində «Rend» amerikan korporasiyası tərəfindən hazırlanmışdılar. Bu zaman bir sıra ekspertlərin yazılı sorqusu yolu ilə hər bir mütəxəssisin proqnoz qiymətləndirilməsi aşkar edilir.

Ekspertlər arasında müzakirələrin və fikir mübadiləsinin aparılması istisna edilir. Sorğuların nəticəsində isə bal qiymətləndirilməsini nəzərə alaraq hər bir ekspertin etibarlılığı müəyyən olunur.

İqtisadi-riyazi metodların tətbiqi zamanı bir sıra keçmiş illərin məlumatları əsasında qiymət (funksiyanın göstəricisi) vəəmtəə bazarının digər konyunktur göstəriciləri (argument göstəriciləri). Arasında müəkkəb və ya sadə funksional asılılıqları əks etdirən riyazi modellər qurulur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, istənilən bazarın konyunkturasının inkişafına çoxlu sayda müxtəlif amillər təsir göstərir. Eyni zamanda heç bir model konyunktur əmələ gətirən amillərin hamısını özünə daxil etmək halında deyildir. Buna görə də iqtisadi-riyazi proqnozlaşdırmanın müvəffəqiyyətinin ən mühüm şərtlərindən biri təkə keçmişə deyil, həm də gələcəyə Aid olan vacib amillərin qiymət dinamikasına təsirini əks etdirən göstəricilərin seçilməsidir.

Belə məsələnin həll edilməsi üçün, hərşeydən əvvəl, çoxlu sayda göstəricilərdən elələrinə seçmək zəruridir ki, onlar qiymətlə daha sıx korrelyasiya əlaqələrinə malik olsun. Bu, qiymət proqnozu hazırlanan bazarın konyunkturasının bir sıra xarakterik göstəriciləri arasında korrelyasiya əmsalının hesablanması yolu ilə edilə bilər.

Korrelyasiya əmsalının hesablanması üçün neçə və hansı argument göstəricilərinin seçilməsi məsələsi öyrənilən halların keyfiyyətini təhlil etməklə həll olunur.

Korrelyasiya əmsalının hesablanması, sonra isə korrelyasiya-reqressiv tənliklərinin qurulması və həll edilməsi seçilmiş göstəricilər arasında qarşılıqlı

əlaqələri kəmiyyətcə qiymətləndirməyə və nəticə etibarilə digər konyuktura göstəricilərinin müvafiq dəyişmələrinin nəticəsi kimi qiymət dəyişməsinə proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə almaqla, hər hansı bir əmtəənin qiymətinin hərəkəti proqnozu aşağıdakı tənliyin həll edilməsi yolu ilə (yalnız asılılığın düzxətli formaları) müəyyənləşdirilir:

$$y = a + b_1 x_1 + b_2 x_2 + \dots + b_n x_n \quad (1.1)$$

Burada: y – asılı dəyişən (qiymət);

$x_1, x_2, \dots, x_n$ – müxtəlif müstəqil dəyişənlər (konyunktur göstəricilər sırası, bunların dəyişməsindən asılı olaraq qiymət dəyişir);

$b_1, b_2, \dots, b_n$ – y -in $x_1, x_2, \dots, x_n$ -dən əlavə digər amillərin qiymət təsirini nəzərə alan əlavə əmsal.

Göstərici argumentlərə ($x_1, x_2, \dots, x_n$) müxtəlif rəqəm kəmiyyətini verərək, yeni proqnoz dövrünə bu kəstəriçilərin dinamikasının qiymətləndirilməsini qurmaqla verilmiş tənliklə proqnozlaşdırılan dövr qiymətlərini hesablamaq olar.

Sahələrarası balans (SAB) qiymət əmələgəlmə sahəsində mövcud qiymətlər sistemini kompleks təhlil etməyə, bütövlükdə xalq təsərrüfatı və sahələr üzrə qiymət dəyişmələrini izləməyə, xalq təsərrüfatının inkişaf göstəricilərini, o cümlədən də qiymətlər sistemini proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Topdansa satış qiymətlərinin ümumən yenidən nəzərdən keçirilməsinə hazırlıq dövründə sahələrarası balansdan, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədar olan qiymət indeksləri sisteminin və ən mühüm sahələr üzrə rentabellik səviyyəsinin hesablanması yolu ilə onların müxtəlif dəyişmə variantlarının işlənilib hazırlanması üçün istifadə edilmişdir.

Sahələrarası balans əsasında qiymətlərin modelləşdirilməsində etibarlı nəticələrin alınması üçün daha çox əməktutumuna və eyni zamanda, daha çox əhəmiyyətə malik olan, onun ilkin informasiyalarının formalaşması sayılır.

İndi isə, topdansatış qiymətlərin səviyyəsinin və indekslərinin ifadə olunması halda bu qiymətlərin ümumən yenidən nəzərdən keçirilməsi aparılarkən, onların SAB əsasında hesablanması metodlarına baxaq. Yeni müəssisə topdansatış qiymətləri ilə tam tarazlığa malik balansın hesablanması üçün sahəvi qiymət səviyyələri aşağıdakı riyazi ifadəyə malikdir:

$$X_1 = \sum_{u=1}^n X_{ub} + A_b + Z_1 + \Pi_b \quad (1.2)$$

Burada x_j – müəssisənin yeni topdansatış qiymətlərilə j sahəsinin ümumi məhsulu; müəssisənin yeni topdansatış qiymətlərilə j sahəsinin bütün məhsul buraxılışı üçün istifadə edilən i sahəsi məhsuluquq həcmi (X_{ij} -material xərcləri);

A_j, Z_j, P_j – müvafiq olaraq, yeni topdansatış qiymətlərilə amortizasiya ayırmalarının, əməyin ödənilməsi fondunun vəəhalinin digər pul gəlirləri (sosial sığortaya ayırmalar və s.),

$\sum_{i=1}^n X_{ij} + A_j + Z_j + P_j$; - müəssisənin yeni topdansatış qiymətləri bazasında qəbul edilmiş j -çu sahənin məhsulunun maya dəyəri;

$$A_j + Z_j + P_j = D_j \quad (1.3)$$

Burada D_j – j -çu sahənin, müəssisənin yeni topdansatış qiymətlərinin hesablanmasında nəzərə alınan şərti-xalis gəlirin kəmiyyətidir.

Tənliyi qısa şəkildə aşağıdakı kimi yazı bilərik:

$$X_c = \sum_{i=1}^n x_{ic} + D_c \quad (1.4.)$$

X_j – topdansatış qiymətlərin yeni sahəvi səviyyəsinin (30 və ya (4) bərabərlikləri əsasında hesablanması üçün X_{ij} - material xərclərinin və D_i – şərti-xalis gəlirlərin kəmiyyətlərinin perspektiv dövrü məlum olmalıdır. Şərti-xalis gəlirin

elementlərinə – A_j, Z_j, P_j gəldikdə isə.

Onlar müvafiq hesablamaların köməyi ilə müəyyən edilə bilər. X^* - material xərclərinin isə bilavasitə hesbalanması qeyri-mümkündür.

Ona görə də x_q -nın və ya tənlikləri vasitəsilə müəyyən edilməsi üçün hesablamaya məhsulların bölüşdürülməsi əmsalları – P_8 daxil edir. Bu əmsallar qiymət səviyyəsi dəyişməsinin sabitliyi ilə səciyyələnir ki, bunu da aşağıdakılardan görmək olar:

$$n_{ic} = \frac{X_{ic}}{X_i} = \frac{g_i \cdot x_{xc}}{g_i \cdot x_i} = \frac{X_{ic}}{X_i} = n_{ic} \quad (1.5)$$

Burada $n_i \frac{x_i}{x_i}$; n_j – i-ci sahənin məhsulunun qiymət dəyişməsi indeksi;

$x, \dots, X_i^n$ - i-çi sahənin müvafiq olaraq mövcud və yeni topdansaş qiymətləri ilə ümumi məhsulu;

X_{ij} - mövcud topdansaş qiymətləri ilə y-cu sahənin bütün məhsulları istehsalına sərf olunmuş y sahə məhsulunun həcmi.

X_{ij} -ni

$$x_{ij} = p_{ij} \cdot x_i \quad (1.6)$$

Şəklində ifadə etməklə və tənliyi də nəzərə alsaq

$$X_i = \sum_{i=1}^n n_i \cdot X_i + D_c \quad (1.7)$$

Tənliyi matris formasında aşağıdakı şəkildə olacaqdır:

$$X_n = H \cdot X + D \quad (1.8.)$$

Burada X^n – müəssisənin yeni topdansaş qiymətləri səviyyəsinin vektor-sütunu $X =$

$(X_1 X_2 \dots X_n)$,

H – məhsulun bölüşdürülməsi əmsallarının matrisini transponirə olunmasıdır (məlum kəmiyyətlər);

D-şərti-xalis gəlirin vektor-sütunu $D=(D_1 D_2 \dots D_n)$, burada D_n - aprioq şəkildə verilmiş kəmiyyətdir.

Müəssisənin topdansaş qiymətlərinin yeni sahəvi səviyyələri qoş tapılması elə tənliyinin həll edilməsindən alınır, yəni

$$X=(E-N^t)^{-1} \cdot D^1 \quad (1.9)$$

Müəssisənin yeni topdansaş qiymətlərinin sahəvi səviyyələrini X hesablamaqla, mövcud (baza) topdansaş qiymətləri səviyyəsinə nisbətən onların dəyişmə indekslərini almaq mümkündür. Sənayenin yeni topdansaş qiymətlərinin sahəvi səviyyəsini balans modeli bazasında hesablanmasını ifadə etmək üçün şərti-xalis gəlirə vergilər daxil edilir.

İndi isə qiymət dəyişmələri indekslərinin bilavasitə hesablanması ardıcılığına baxaq. Belə ki, əgər biz X_1 və X_{ij} -ni aşağıdakı kimi:

$$X_i=Q_i \cdot X_i, X_{ij}=r_j \cdot X_{ij}=a_{ij} \cdot X_j \quad (1.10)$$

Versək, onda (4) tənliyini ona ekvivalent olan aşağıdakı tənliklə əvəz edə bilərik:

$$r_j \cdot x_i = \sum_{i=1}^p q_i \cdot a_{ic} \cdot x_c + D_i \quad (1.11)$$

Tənliyinin sol və sağ tərəflərini x_j -yə bölsək:

$$r_j = \sum_{i=1}^n q_i \cdot a_{ic} + \frac{D_i}{X_c} \quad (1.12)$$

Topdansatış qiymət dəyişmələri sahəvi indekslərini hesablamaqla, yeni topdansatış qiymətlərinin sahəvi səviyyəsini almaq olar.

Ekstrapolyasiya, ekspert qiymətləndirilməsi və iqtisadi riyazi modelləşdirmənin müxtəlif uzlaşmalarını izah etmək.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhz həmin metodlar indiki zamanda böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. İş ondan ibarətdir ki, hətta EHM-lər kimi səmərəli vasitədən istifadə edilən iqtisadi-riyazi metodlar bazasında bütün korrelyasiya əlaqələri hesablanan keçmiş müddətlə müqayisədə proqnozlaşdırılan dövrdə qiymətmələgətirən metodlarının keçirdiyi dəyişmələri nəzərə almır.

Buna görə iqtisadi-riyazi metodların tətbiqi ciddi məntiqi təhlillə və ekspert qiymətləndirməyə uyğun olaraq aparılan zəruri dəyişikliklərlə müşayiət olunmalıdır.

Faktiki olaraq bu metodların istifadəsi eksqrapolyasiyasız ağılaşıbmazdır. Modelləşdirmə zamanı o, birincisi, reqressiya tənliklərinin əmsallarının və parametrlərinin hesablanması və ikincisi, ekzogen (qeyri-iqtisadi) dəyişənlərin müəyyən edilməsi üçün zəruridir.

Digər tərəfdən, ekstrapolyasiya özü də müasir şəraitdə iqtisadi riyazi modelləşdirmə olmadan qeyri-səmərəlidir. Axı elmi ekstrapolyasiya proqnoza müəyyən düzəlişlərin daxil edilməsini nəzərdə tutur. Həmin düzəlişlər keçmiş dövrlə müqayisədə proqnozlaşdırılan dövrdə iqtisadi şərtlərin dəyişməsi mümkünlüyünü nəzərə alırlar. Belə məlum olur ki, bu dəyişikliklərin kəmiyyət qiymətləndirilməsi riyazi modelləşdirmənin köməyiylə daha dəqiq şəkildə aparıla bilər.

Buradan nəticə çıxartmaq olar ki, ekstrapolyasiyanın ekspert qiymətləndirilməsini və iqtisadi-riyazi modelləşmənin müxtəlif cür vəhdəti proqnozlaşdırmanın optimal metodudur. Bu və ya digər əmtəə bazarının xüsusiyyətindən (yuxarıda baxılanlardan başqa) asılı olaraq proqnozlaşdırmanın digər metodları da tətbiq edilə bilər.

Məsələn, «Texniki cəhətdən mürəkkəb, uzun müddətli hazırlanma dövrünə malik olan məmulatların istehsal xərclərinin və qiymətinin perspektivdə qiymətləndirilməsini indiki zamanda xərclər haqda məlumat və onların proqnozlaşdırılan

inflasiya sürətinin köməylə düzəliş etmək əsasında tərtib etmək olar.

Bu metodun təkmilləşdirilmiş variantı müvafiq komplektləşdirici məmulların, materialların əldə ediləcəyi konkret zaman intervalını nəzərə adaraq hər bir komplekt üçün ümumi xərclərin müstəqil proqnozlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Belə yanaşma son digər metodlardan istifadəyə nisbətən istehsal ümumi istehsal xərclərinin daha real proqnozunu qurmağa imkan yaradır. Təkcə xərclərin deyil, həm də qiymətin proqnozlaşması zamanı qiymət düsturundan istifadə nəzərdə tutur.

Məlum olur ki, bu düsturlar bəzən uzunmüddətli istehsal dövrünə malik sənaye avadanlıqların (nəqliyyat vasitələri də daxil olmaqla) kontrakt qiymətlərinin müəyyən edilməsi üçün tətbiq edilir.

Bu halda sifarişçinin tədarükçü ilə hesablanmaq istədiyi qiymət avadanlığının hazırlanması dövründə sərf olunan istehsal xərclərində dəyişikliklərdən asılı olaraq müəyyən olunur.

Sürüşkənlik düsturu adları bu düsturlar aroşş məqsədi üçün də istifadə edilə bilər. Proqnoz sürüşkən qiymətlər hesablandığı kimi aparılır. Fərq ondan ibarətdir ki, sürüşkənlik formasında kontrakt qiymətinin müəyyən edilməsi zamanı sifariş avadanlığının hazırlanması dövründə materiala qiymətlərin vəmək haqqı dərəcəsinin hərəkəti haqda məlumatlar qoyulur.

Materiallara qiymətlər vəmək haqqı dərəcəsi haqda məlumatların proqnozunun alınması adətən aşağıdakı qaydada aparılır, keçmiş dövr üçün materiallara qiymətlərin vəmək haqqı dərəcəsinin statistik sıraları qurulur və keçmişdə bu, göstəricilərin hərəkətinin xüsusiyyətlərini və sürətini müəyyən edən əsas səbəblər təhlili edilir. Bu təhlilin əsasında proqnozlaşdırılan dövrə sıralar qurulur.

Müvafiq aylar üzrə, sürüşkənlik dövrü adlanan proqnozlaşdırılan dövrə istehsal xərclərinin statistik sıralarında olan məlumatlar sürüşkənlik düsturunda qoyulur və bu yolla maşınların qiymətlərinin proqnozlaşdırılan dəyişmələri müəyyən olunur.

Sürüşkənlik düsturlarının, sürüşkənlik dövrünün, bazis kəmiyyətlərinin və sürüşkən qiymətlərin hesablamasını müəyyən edən digər məlumatların seçilməsi məşın və avadanlıqlarla sürüşkən qiymətlərlə kontraktların və təkliflərin öyrənilməsi əsasında aparılır.

Məlum olduğu kimi, proqnozlaşdırmanın istənilən metodunun istifadəsi zamanı proqnozun dəqiqliyinə bir çox amillər təsir edir. Verilmiş halda proqnozlaşdırılan qiymət dəyişməsinin kəmiyyəti proqnozlaşdırılan dövr üçün istehsal xərcləri dinamikasının düzgün qiymətləndirilməsindən, sürüşkənlik düsturunun müxtəlif qiymət elementlərinin xüsusi çəki nisbətləri və sürüşkənlik dövrünün seçilməsindən, əmək məhsuldarlığı artmasına düzəlişlərdən və sürüşkən qiymətlər şəraitində sifarişlərin verilməsi zamanı təhlil edilən və nəzərdə tutulan bütün dəyir amillərdən asılıdır.

Yuxarıda qeyd olunan istənilən metodlardan biri vasitəsilə qurulan proqnozun düzlüyü, hər şeydən əvvəl təhlilin məhkəməliyindən, yəni keçmişdə qiymət dinamikasının meylləri və sürətlərinin nə qədər dərin və ciddi təhlil edilməsindən asılıdır. Bundan başqa, qiymət ölçüsünün dəqiqliyi və obyektivliyi aydındır ki, proqnoz dövrü ölçüsündə həm proqnoz qarşısında qoyulan vəzifələrlə və həm də bazarın xüsusiyyəti ilə müəyyən olunur.

Rüblük, yarımillik, maksimum il həddində hər hansı bir konkret əmtəə bazarının inkişaf perspektivi qiymətləndirilən qısamüddətli proqnozlarla yanaşı, son illərdə əmtəə bazarının 5-10-15 ilə inkişaf təmayülünün proqnozlaşdırılması geniş yayılmışdır.

Uzunmüddətli proqnozlaşdırmanın əhəmiyyətinin artması aşağıdakı səbəblərlə aydınlaşdırmaq olar:

Birincisi, bazarda yeni əmtəələrin daxil edilməsinə və istehsalın mənim-sənilməsi müddətliyinin dəyişdirilməsi və xərclərin kəskin artmasına gətirib çıxaran elmi-texniki inqilabın təsiri ilə.

Belə şəraitdə firmalar əmtəə bazarlarının uzunmüddətli proqnozlaşdırılması və onların eomenklaturasına yüksək diqqət yetirmək məcburiyyətində qalırlar. Belə

proqnozlaşdırmanın əsasında nominal qoyuluşunun həcm və strukturu, elmi tədqiqatların istiqaməti və firmanın istehsal və kommersiya fəaliyyətinin digər vacib cəhətləri müəyyən olunur.

İkincisi, beynəlxalq ticarətdə uzunmüddətli saizlərin xüsusi çəkisinin artması baş verir ki, bu da bu razılaşmalar dövründə əmtələri uzunmüddətli əmtəə saizlərinə daxil edilən bazarların konyunkturasını xarakterizədən, əmtələrin qiyməti, əmək haqqı dərəcəsi və digər göstəricilərin hərəkətini qiymətləndirən proqnozların işlənməsini stimullaşdırır.

Aydındır ki, belə proqnozlaşdırılan dövr ərzində baş verə bilər müxtəlif konyunktur təbəddüdlərin ölçüsünü və müddətliliyini düzgün və dəqiq nəzərə alsın. Artıq qeyd edildiyi kimi, istənilən əmtəə bazarının inkişafı müxtəlif amillərin təsiri müəyyən olunur ki, onları bir hissəsi dəqiq uçota alına bilər.

Belə ki, şansları əvvəlcədən bütünlüklə tam dəqiqliklə ölçmək cəhdi etibarsız bir iş olardı, çünki söhbət iqtisadiyyatın inkişafının əsas meyillərinin, konkret halda isə təkrar istehsal dövrülüyündən asılı olaraq qiymətin proqnozlaşdırılmasından gedir. Məhz bu mənada uzunmüddətli proqnozlaşdırma nəinki mümkündür, həm də zəruridir.

Proqnoz qiymətləndirmənin praktiki dəyəri onun vaxtında və düzgün istifadə olunmasındadır. İdxal zamanı valyuta daxil olmalarının kəmiyyəti bütün digər bərabər şərtlərlə qiymətin səviyyəsindən asılıdır. Bütün ticarət əməliyyatlarında qiymətin düzgün müəyyən edilməsi operativ iş təcrübəsində konyunkturanın öyrənilməsi nəticələrinin reallaşması ilə əlaqədardır.

Proqnoz qiymətlərin ehtimal olunan hərəkətini qiymətləndirir. Qiymətin mümkün artması və ya aşağı düşməsindən asılı olaraq əmtəənin reallaşması və ya tədarükü taktikası dəyişir. Nəticədə konyunkturanın proqnozu ilə idxalatçı və ya ixracatçının operativ taktikası arasında birbaşa əlaqə mövcud olur.

Fəsil II. Qiymətlərin idarə olunması mexanizmində qiymətlərin təhlili və proqnozlaşdırılması metodikası

2.1. Qiymətlərin səviyyə və dinamikasının təhlili metodları

Qiymətdə başverən dəyişikliklərin aşkara çıxarılması və dərk edilməsi üçün təkcə qiymətləri təhlil edilən konkret bazarda vəziyyət deyil eləcə də, qarışıq bazarların və ümumtəsərrüfat konyukturunun inkişaf meyllərini bilmək çox vacibdir. Bu məlumatlar qiymətlərdə inflyasiyanın, rəqabətin, istehsal gücünün yüklənməsi dərəcəsinin, tədiyyəşərtlərindəki dəyişikliklərin və digər amillərin təsirini nəzərə almaq imkan verir.

Qiymətlərin təhlili həm dəmətənin keyfiyyətini və onun dəgər texniki-iqtisadi parametrlərini xarakterizə edən göstəricilərin nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Beləliklə, qiymətlərin təhlilində baş verən dəyişikliklərinin kəmiyyət qiymətləndirilməsindən başlayaraq qiymət səviyyəsində bu və ya digər dəyişikliyi doğuran amillərin aşkara çıxarılması və nəzərdən keçirilməsi kimi kompleks məsələlər daxildir.

İstehsal texnologiyasında, əmtəənin istehlakı şəraitində, həmin əmtəələrlə beynəlxalq ticarətin həcm və istiqamətində, firmanın strukturunda və sairədə baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi qiymətlərin dəyişilməsi təmayüllünü daha aydın başa düşməyə imkan verir.

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, qiymətlərin təhlilinin əsası, əmtəənin istehsal və reallaşması sferasında baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsidir. İstehsal gücünün yüklənməsi dərəcəsinin və elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında istehsal texnologiyasının yeniləşməsi proseslərinin tədqiqi çox vacibdir.

Beynəlxalq əmtəə dövriyyəsinin dəyişən strukturu və həcmi, dünya ixracatında (üsusi və ya hər hansı bir aylıq əmtəə qruplarının) bir çox ölkələrin xüsusi çəkisinin artması və digərlərinin payının azalması, eləcə də bu dəyişmələrin

səbəbləri – bütün bunlar qiymət təhlilində nəzərə alınmalıdır.

Dünya bazar qiymətlərində valyuta məzənnəsinin tərəddüdü də daxil olmaqla pul-kredit sferası da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Yuxarıda qeyd edilən amillərin qiymətlərə təsirinin kəmiyyət qiymətləndirilməsi bu və ya digər əmtəənin qiymət səviyyəsini və dinamikasını xarakterizə edən müvafiq göstəricilərin cəlb edilməsi yolu ilə aparıla bilər. Əmtəənin qiymətlərinə ayrı-ayrı amillərin təsiri dərəcəsi, müddətliyi (davamlılığı) və vaxtı (zamanı) həmin əmtəənin istehsalı, dövriyyəsi, istehsala prosesində baş verən konkret şərtlərlə müəyyən olunur.

Bu zaman həmin əmtəənin ictimai təkrar istehsalı prosesində hansı yeri tutmasından müvafiq bazarda ümumtəsərrüfat konyukturu və situasiyası arasında qarşılıqlı asılılıq və əlaqələrin obyektiv şəkildə mövcudluğundan, bazarda konyukturanın inkişaf xüsusiyyətlərindən çox asılıdır.

Əmtəənin özünü yaxşı bilmədən qiymətlərin səviyyəsi haqda düzgün təsəvvür yaratmaq olmaz. Buna görə də qiymətlərin təhlilinə keçməzdən əvvəl qiymətləri müəyyən olunan əmtəələrin keyfiyyət xarakteristikası ilə tanış olmaq lazımdır. Bilmək lazımdır ki, verilmiş əmtəənin istehlakçısı hansı təsərrüfat sahələridir və hansı həcmdə istehlak edirlər, əmtəənin ayrı-ayrı növlərinə tələb və təklifinin xüsusiyyəti nəçədir?

Məsələn, taxta-şalban bazarında vəziyyəti öyrənərkən həmin əmtəənin başlıca istehlakçıları olan tikinti sənayesinin, gəmiqayırmanın, sellüloz-kağız, tara-qablaşdırma və mebel sahələrinin inkişafını təhlil etmək lazımdır. Dizel bazarında çıxış edərkən müxtəlif güclü dizellərin tətbiqi sahəsinin və ona olan tələbin xüsusiyyətinin nəzərə alınması zəruridir.

Stasionar və gəmi dizellərinə qiymətlərin və ona olan tələbin dinamikası bir-birindən çox fərqlənir və bu qrup dizellərin istehsalı və istifadəsi xüsusiyyətini bilmədən həmin növ avadanlığa olan tələb həcmində və qiymət səviyyələrində baş verən dəyişiklikləri başa düşmək və bu dəyişiklikləri əvvəlcədən görmək çox çətinidir.

Əlvan metallar bazarı araşdırılarkən, burada istehsalın, ticarətin və qiymətlərin dinamikasında elə spesifik müəyyənədicə keyfiyyətlər nəzərə alınmalıdır ki, onların vasitəsilə əlvan metallar bir sıra sənaye sahələrində genişşəkildə istifadə olunur. Belə ki, yüksək elektrik keçiricisinə malik olan miss elektronika sənayesində xüsusilə böyük rol oynayır.

Paslanmaya və üzvi turşuların təsirinə qarşı böyük sabitliyi ilə fərqlənən qalay başlıca olaraq konserv sənayesi tərəfi ndən istehlak edilir. Buna görə də miss və qalay üzrə dünya qiymətlərinin düzgün təhlili və proqnozu elektrotexnika və ya konserv sənayesində işin vəziyyətini bilmədən ağlasığmazdır.

Beləliklə, hansı bir əmtəənin seçilməsindən asılı olmayaraq xarakteristikasını və başlıca tətbiq sahələrini bilmək zəruridir. Bu zaman həmin əmtəənin bu və ya digər sahədə istehsalın ümumi həcmində xüsusi çəkisi heç də dəyişilməz qalmır, texniki-tərəqqinin və digər amillərin təsiri altında müəyyən vaxt ərzində çox dəyişilir.

Buna görə də hər bir əmtəənin istehlakı sırasında baş verən dəyişikliklərə daim riayət etmək lazımdır. Bu dəyişikliklər təkcə istehsal və reallaşma həcminə deyil, həm də qiymətlərə bilavasitə təsir göstərir.

Beləliklə, baş verən dəyişikliklərin səbəblərinin və ya tutulan tərəqqinin, müddətliliyinin düzgün başa düşülməsi üçün təkrar istehsalın tsikli gedişində konkret əmtəələrə olan tələb əsas əmtəə qrupları üzrə tələb və təklifin hərəkətinin təhlil etməklə araşdırılmalıdır.

İstehsal alətləri əmtəə qrupu üçün bir qayda olaraq təklifin tələbə uyğunlaşması tempinə bilavasitə təsir göstərən hazırlanmanın uzun niş müddətliyi xarakterikdir; İş müddəti nə qədər uzundursa, təklifin tələbə uyğunlaşması bir o qədər tez baş verir.

Məsələn, elektrik stansiyaları üçün energetika avadanlıqlarının güclü boru generatorlarının, buxar sobalarının atom reaktorlarının hazırlanması müddəti iki-üç il təşkil edir. Metal emal edən avadanlıqların böyük bir hissəsinin istehsal tsikli çox uzun müddətlidir. Bununla yanaşı, məsələn, paltar yuyan maşının hazırlanması

müddəti bir neçə saatdan ibarətdir. Hazırlanma müddətində belə fərq istehsal və təklifin tamamilə müxtəlif dinamikasını şərtləndirir.

Metal emal edən avadanlıqların hazırlanmasının uzunmüddətliliyi üzündən ona olan tələbin aşağı düşməsi istehsalın və təklifin ləng ixtisarını doğurmur. Tələbin aşağı düşməsi halında, yüksək tələb periodunda əvvəllər alınmış sifarişlərin yerinə yetirilməsi hesabına istehsalın həcmi artır.

Hətta tələbin kəskin aşağı düşməsi zamanı da iri bahalı avadanlığın hazırlanmasını axıra çatdırmaq, həmin hazırlıq işinin haradasa yarıda kəsilməsinə və sadəcə olaraq artıq sərf olunmuş materialların vəəməyin itirilməsinə nisbətən daha məqsədəuyğundur.

Məsələn, gəmilərin və böyük güclü boru generatorların, prokat poladların və uzun müddətli istehsal tsiklinə malik digər maşın və avadanlıq növlərinin hazırlanmasının dayandırılması ilə təkcə iş kəsilmir, həm də istehsalın birləşmiş (əlaqəli) altı də kəsilir. Əgər tikinti artıq davam etdirilmirsə, demək olar ki, onun istehsalı zamanı istehlak olunmuş istehsal vəəmək vəsaitləri yersiz sərf olunmuşdur.

Məhz buna görə də aşağı ümumtəsərrüfat konyuktura müddətində tələblik aşağı düşməsi zamanı uzunmüddətli istehsal tsiklinə malik əmtəələrin istehsalı davam etdirilir və hazırlanma müddəti nə qədər uzundursa, tələbdə baş verən dəyişikliklərin, istehsalın və təklifin həcmindəəks olunması üçün daha çox tələb olunur.

İctimai istehsalın I(istehsal təyinatlı məhsullar istehsalı) və II (geniş istehlak əmtəələri istehsalı) bölmələrinin sahələri üçün istehsal alətlərinə olan tələb və təklifin dinamikasında da bəzi fərqlər vardır.

Birinci bölmə sahələri üçün bir çox istehsal vasitələrinin buraxılışı müxtəlif dövlət inhisarçı tədbirlərin güclü təsiri altındadır. Bunların siyahısına-hərbi sifarişlər, yəni sənaye sahələrinin inkişafı üçün (müxtəlif növ proqramların yerinə yetirilməsinə olan büdcə ayırmaları), atom elektrik stansiyalarının, tikinti, yollarının salınması üçün görülmən tədbirlər daxildir. Həmin tədbirlərin təsiri iqtisadi tənəzzül şəraitində tələbin aşağı düşməsinə bir qədər azaldır.

İstehsal vasitələri bazarında dövlət inhisarçı tədbirlərin təsiri II bölmənin sahələri üçün bir qədər zəifdir. Hərbi xərclərin səviyyəsində dəyişiklik, sözsüz ki, ayaqqabı sənayesi üçün istehsal avadanlıqlarının həcminə nisbətən, dəzgahqayırma və ya elektrotexnika sənayesi üçün istehsal avadanlıqlarının həcminə daha çox təsir edəcəkdir.

Eyni zamanda II bölmə üçün istehsal vasitələri bazarı I bölmə üçün istehsal vasitələri bazarına nisbətən tədiyyə qabiliyyətli tələbinin dinamikasından daha çox asılıdır.

Belə ki, ümumtəsərrüfat konyukturası ilə pisləşməsi, məcmu tələbin aşağı düşməsi energetika avadanlığı bazarına daha güclü təsir edəcəkdir. Nəticə etibarilə II bölmə sahələri üçün istehsal vasitələrinə olan tələb, I bölmə üçün istehsal vasitələrinə olan tələbə nisbətən istehsal tsiklinin gedişindəmtəələrə olan tələb dəyişilməsinin ümumi qanunauyğunluğundan daha az kənarlaşır.

Xammal və yarımfabrikatlar hər iki bölmədə istifadə olunan xammal və yarımfabrikatlara olan tələb və təklifin hərəkəti istehsal vasitələrinə olan tələb və təklifin hərəkətini izləyir. Doğrudur, burada yalnız bir nəzərə çarpacaq fərq mövcuddur: Xammal və yarımfabrikatlara olan tələb və təklifin bütün dəyişmələri həddindən artıq tez və kəskin baş verir. Bu onunla izah olunur ki, mineral xammalın alınmasının istehsal dövrü istehsal avadanlığının hazırlanması dövründən, həddindən artıq qısadır.

Bundan başqa onu da nəzərə almaq lazımdır ki, üzvi əmələgəlmiş xammal və yarımfabrikat təklifinin həcmi və dinamikası nəzərə çarpacaq dərəcədə onun əmələ gəldiyi sferasının xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Məsələn taxta-şalban bazarında yeni təklif ancaq meşə tədarükü mövsümünün başlanmasından sonra əmələ gələ bilər. Kauçuklu ağac lateksi (kauçuk hazırlanan kauçukdaşıyan ağacın şirəsi) 6-7 yaşından verilir. Buna görə də natural kauçukun istehsalının genişlənməsi qeyd olunmuş periodla müəyyən olunur. Kakao-baba bazarında təklifin artması yeni ağacların yetişdirilməsi üçün zəruri olan bazarla bağlıdır. Ağacların məhsulun yığılması təqribən əkindən 5-7 il sonra başlayır.

Anoloji vəziyyətə verilmiş əmtəə təklifinin həcmnin dəyişilməsi müddəti, həmin əmtəənin istehsalının müddəti ilə müəyyən olunan bir çox bazarlarda təsadüf edilir. Belə əmtəələr üçün təklifin tələbin dəyişməsinə uyğunlaşması yavaş-yavaş baş verir və qeyd olunmuş istehsal periodundan asılı olur.

Qeyri-üzvi xammal və emaledici sənayenin məhsulunun bir çox növlərinə olan tələbə təklifin uyğunlaşmasında iş başqa cür qurulur. Neftin, filizin, kömürün hasilatı, qara metalların istehsalı tələbə müvafiq olaraq tez bir zamanda dəyişilir.

Məsələn, kapitalist ölkələrinin qara metallurgiyasında bir qayda olaraq istehsal güclərini qeyri qənaətbəxş yüklənməsi müşayiət olunur. Belə bir şəraitdə tələbin artması halında poladın əridilməsinin genişləndirilməsi və bazarda onun təklifinin yüksəldilməsi üçün çox vaxt tələb olunur. Əksinə, tələbin aşağı düşməsi zamanı istehsal həcmi əridilmənin azaldılması yolu ilə tez bir zamanda ixtisar oluna bilər.

Yaşayış üçün zəruri vasitələr əmtəə qrupu istehsalının həcm və strukturu ölkədən asılı olaraq çox geniş diapozonda tərəddüd edir. Sənaye və məbəni səviyyə nə qədər yüksəkdirsə, bir qayda olaraq yaşayış minimumu və yaşayış vasitələrinin istehlakı bir o qədər çox olacaqdır. Hər bir ölkənin milli və iqlim xüsusiyyətlərinin uçuotu ilə və əksinə, inkişaf səviyyəsi nə qədər aşağıdırsa, istehlak həcmi də bir o qədər az olur.

Lakin yaşayış vasitələrinin istehlakı və müvafiq olaraq onlara olan tələb və təklif böyük tərəddüdlərə məruz qalmır. Bu da həmin qrup əmtəələrin böyük bir hissəsinə tədiyyə qabiliyyətli tələbin nisbətən sabitliyi ilə izah olunur. Məsələn, əgər çörəyin qiyməti hətta 10 dəfə azaldılarsa, inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində onun istehlakı həcmi çətin ki, çox artsın.

Uzunmüddətli istifadə olunan əmtəələrin istehsal həcmində birbaşa və bilavasitə təsir edən əsas amil əhalinin tədiyyə qabiliyyətli tələbinin səviyyəsidir. Buna görə də uzunmüddətli istifadə olunan istehlak əmtəələrinin qiymətlərinin təhlili zamanı tədiyyə qabiliyyətli tələbdə baş verən dəyişikliklərin eləcə də istehsalın strukturunda baş verən dəyişikliyin nəzərə alınması vacibdir.

Qeyd edildiyi kimi yaşayış üçün zəruri olan vasitələrə olan tələb və təklif çox

az dəyişilir. Belə ki, tədiyyə qabiliyyətli tələbin səviyyəsində baş verən dəyişiklik bu əmtəə qrupuna müqayisəli dərəcədə çox az təsir göstərir. Uzunmüddətli istifadə olunmuş əmtəələrin bazarında tamamilə başqa vəziyyət müşahidə olunur. Tədiyyə qabiliyyətli tələb səviyyəsinin cüzi dərəcədə aşağı düşməsi (ixtisası) tez bir zamanda bu qrup əmtəələrin istehsalı və satışı həcmində özünü biruzə verir.

Bu onunla izah olunur ki, minik avtomobilləri, televizorlar, soyuducular, mebellər kifayət qədər bahadırlar, həmçinin yeyinti məhsulları və paltar kimi birinci dərəcəli zəruri məhsul deyildirlər.

Buna görə də böhran zamanı və ya hətta böhranqabağı vəziyyətdə istehsal həcmi azalması, işsizliyin artımı və tədiyyə qabiliyyətli tələbin aşağı düşməsi gözləniləndikcə həli ilk növbədə uzunmüddətli istifadə olunan əmtəələrin alışı azaldır və ya tamamilə dayandırır.

Ümumtəsərrüfat konyukturasının canlanması zamanı zəruri yaşayış vasitələrinin alınmasına nisbətən, uzunmüddətli istifadə olunan əmtəələrin alınmasının genişlənməsi imkanı daha çoxdur və bu genişlənmə həm iqtisadi tənəzzül müddətində öyrənilməyən tələb hesabına, həm də alıcı kontingentinin bir qədər mütləq artımı hesabına baş verir.

Deyilənlərə zəq məhsullarının və avtomobillərin satış dinamikasının müqayisəsi ilə təsdiq olunur. (Cədvəl 11)

Uzunmüddətli əmtəələrdən birinin avtomobillərin satış həcmi illər üzrə dəyişməsi (xüsusilə ABŞ üçün) sənaye istehsalının ümumi indeksinin dəyişilməsinə uyğun gəlir: iqtisadi tənəzzüllərində ixtisar və ümumi-təsərrüfat konyukturasının canlanması dövründə artım.

Yaşayış üçün zəruri olan vasitələrə zəq məhsulları ilə iş tamamilə başqa cürdür. Ümumi konyukturanın dəyişməsi zamanı onların satış həcmi demək olar ki, dəyişilir. Satışın dəyərinin illər üzrə çox da nəzərə çarpmayan artımı istehlakın genişlənməsini deyil, başlıca olaraq qiymətin inflyasiyalı artımını əks etdirir.

Əmtəələrin müxtəlif qruplarına tələb və təklifin hərəkətinin xüsusiyyətləri yuxarıda qeyd olunanlardan ibarətdir.

Konkret əmtəələrin istehsalı və istehlakı xüsusiyyətinin öyrənilməsi ayrı-ayrı əmtəə bazarlarında qiymətlərində baş verə bilən dəyişiklikləri daha yaxşı başa düşməyə vəəvvəlcədən görməyə imkan verir. Fərz edək ki, təbii kauçuka və dəmir filizinə tələb 50 % artıb.

Dəmir filizi sənayesinin inkişafının müasir səviyyəsində filiz bazarında təklifin artan tələbə uyğunlaşması nisbətən tez baş verir və qiymət səviyyəsində nəzərə cəsarəq dəyişmə baş verməyə bilər. İstehsalının genişlənməsi üçün xeyli dərəcədə çox tələb olunan təbii kauçukla iş başqa cür qurulur. Artan tələbə istehsal həcmi tez bir zamanda uyğunlaşdırmanın qeyri-mümkünlüyü təbii olaraq öz ardınca qiymətin kəskin artımını doğurur.

Deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olur: bütün digər şərtlərin bərabərliyi zamanı dəyişilən tələbə uyğunlaşması nə qədər tez baş verərsə, qiymət tərəddüdü bir o qədər az olur və əksinə, o nə qədər yavaşdırsa, qiymət tərəddüdü daha çox olur.

2.2. Qiymətproqnozlarının hazırlanmasına metodoloji yanaşmalar

Qiymətin proqnozlaşdırılması xaricdə sənaye firmaları, eləcə də müxtəlif kommersiya və elmi-tədqiqat təşkilatları tərəfindən aparılan bütün bazar tədqiqatlarında mühüm yer tutur. Gələcək dövr üçün qiymətin hərəkəti perspektivinin qiymətləndirilməsi bazara çıxış amilini müəyyən edən həlledici şərtlərdən biridir. Qiymət proqnozu vəzifəsini aşağıdakı kimi idarə etmək olan proqnozlaşdırılan dövr üçün, verilmiş bazara tsiklik xarakterli müxtəlif amillərin təsirini əks etdirən bir sıra digər göstəricilərin nəzərə tutulan dəyişiklikliyi əsasında qiymətlərin hərəkətinin qiymətləndirilməsi.

Proqnozun hazırlanması çox mürəkkəb və çətin bir prosesdir. İş ondan ibarətdir ki, müasir inkişaf şəraitində tələbi təşkil edən təmayüllər tez-tez dəyişilir,

yəni keçmişdə qiymət dinamikasını müəyyən edən amillərin qarşılıqlı əlaqələri, gələcəkdə tamamilə başqa cür ola bilər. Proqnozun hazırlanması, çətinliyi kifayət qədər tam və həlim məlumatların alınması çətinliyi iləşərtlənir. Giriş məlumatlarına xas olan aşağıdakı çatışmamazlıqlar qeyd etmək olar:

1. Əmtənin reallaşması haqqında kəmiyyət və dəyər məlumatları həmişə kifayət qədər tam və dəqiq olmur.

2. Proqnozun tərtib edilməsi zamanı istifadə olunan müxtəlif iqtisadi amillər həmişə lazımi dərəcədə böyük bir dəqiqliklə təsvir edilmir və gecikdirilməklə nəşr olunur.

3. ayrı-ayrı sahələr üzrə məlumatlar çox vaxt köhnə və qeyri- müvafiq (qeyri-müqayisəli) olur.

Bundan başqa, proqnozların tərtib edilməsi zamanı firma və korporasiyaların informasiyalarından istifadə edilir ki, onlar da yeni avadanlıq haqqında öz istehsalının çatışmayan cəhətləri və ya daha perspektivli əmtəələrin yaradılması haqqında məlumatları bilərəkdən gizlədirlər.

Məhz buna görə agentləşdirilmənin yayılmış metodları ilə alınan informasiyanı tam və doğru saymaq olmaz. Bu isə öz növbəsində amillərin seçilməsinə gətirib çıxarır. Sonra isə bu amillərin əsasında proqnozu qurmağa cəhd edilir.

Hazırda proqnozlaşdırmanın çoxlu növləri mövcuddur ki, onları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Ekstropolyasiya, ekspert qiymətləndirmə, iqtisadi-riyazi metodlar və birinci üç qrupa daxil olan metodların müxtəlif şəkildə əlaqələndirilməsi (uzlaşdırılması).

Ekstropolyasiya praktiki olaraq keçmiş dövr ərzində bazar konyukturasını xarakterizə edən mühüm göstəricilərin statistik sıraların işlənməsi yolu ilə həyata keçirilir. Keçmişdə bazarın inkişaf meylləri və sürətini müəyyən edən əsas səbəbələr təhlil edilir. Həmin təhlilin əsasında proqnozlaşdırılan dövrə statistika sıraları tərtib olunur.

Keçmişdə baş verən meyllərin proqnozlaşdırılan dövrə köçürülməsinin müxtəlif üsulları mövcuddur. Məsələn, düzxətli statistik ekstropolyasiya keçmiş dövrlərin

sadə mexaniki uzadılmasını nəzərdə tutur. Lakin faktiki proqnozlaşdırılan dövrün şərtlərini tamamilə təkrar etmədiyindən iqtisadi proqnozlaşdırma zamanı belə bir ekstropolyasiyanın tətbiqi mümkünlüyü məhdudlaşır. Buna görə keçmişin qiymət səviyyəsini və dinamikasını müəyyən edən amillərin əmələ gəlməsi mümkünlüyü uçota olmaqla keçmiş dövrlərdə düzəliş aparılmasını nəzərdə tutan ekstropolyasiya geniş yayılmışdır.

Ekspert qiymətləndirmə metodları keçmişdə ümumtəsərrüfat və əmtəə konyukturasının inkişaf meylini öyrənməklə verilmiş anda həqiqi vəziyyəti təhlil edən mütəxəssislərin biliklərin biliklərinin, təcrübələrinin intuisiyalarının istifadə edilməsinə əsaslanır.

Optimal ekspert qiymətləndirmə, həm bir neçə mütəxəssis arasında fikir mübadiləsi və bu əsasda vahid qiymətin tapılmasına həm də bir-birilə münasibətdə olmayan bir neçə mütəxəssisin ekspert qiymətlərinin emalına əsaslanır.

Bununla əlaqədar «beyin hücumu» metodunu qeyd etmək olar. Bu zaman proqnoz kollektiv mütəxəssis qruppu vasitəsilə hazırlanır. Qrupla ekspert qiymətləndirilmənin digər müxtəlif növlü metodlarına «Delfi» metodu aiddir. Bu, 60-cı illərəvvəlində «Rend» amerikan korporasiyası tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu zaman bir sıra ekspertlərin yazılı sorğusu yolu ilə hər bir mütəxəssisin proqnoz qiymətləndirilməsi aşkar edilir. Ekspertlər arasında müzakirələrin və fikir mübadiləsinin aparılması istisna edilir. Sorğuların nəticəsində isə bəzi qiymətləndirilməsini nəzərə alaraq hər bir ekspertin etibarlılığı müəyyən olunur.

İqtisadi riyazi metodlar bir sıra keçmiş məlumatlar əsasında qiymət (funksiyanın göstəricisi) və əmtəə bazarının digər konyunktura göstəriciləri (argument göstəriciləri) arasında mürəkkəb və ya sadə funksional asılılıqları əks etdirən riyazi modellər qurulur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, istənilən bazarın konyukturasının inkişafına çoxlu sayda müxtəlif amillər təsir göstərir. Eyni zamanda heç bir konyuktur əmələ gətirən amillərin hamısını özünə daxil etmək halında deyildir. Buna görə də iqtisadi-riyazi proqnozlaşdırmanın müvəffəqiyyətinin ən mühüm şərtlərindən biri təkcə keçmiş

deyil, həm də gələcəyə aid olan vacib amillərin qiymət dinamikasına təsirini əks etdirən göstəricilərin seçilməsidir.

Belə məsələnin həll edilməsi üçün hər şeydən əvvəl, çoxlu sayda göstəricilərdən elələrini seçmək zəruridir ki, onlar qiymətlə daha sıx korrelyasiya əlaqələrinə malik olsun. Bu qiymət proqnozu hazırlanan bazarın konyukturasının bir sıra xarakterik göstəriciləri arasında korrelyasiya əmsallarının hesablanması yolu ilə edilə bilər.

Korrelyasiya əmsalının hesablanması üçün neçə və hansı argument göstəricilərinin seçilməsi məsələsi öyrənilən halların keyfiyyətini təhlil etməklə həll olunur.

Korrelyasiya əmsalının hesablanması, sonra isə korrelyasiya-reqressiv tənliklərin qurulması və həll edilməsi seçilmiş göstəricilər arasında qarşılıqlı əlaqələri kəmiyyətə qiymətləndirməyə və nəticə etibarilə digər konyuktura göstəricilərinin müvafiq dəyişmələrinin nəticəsi kimi qiymət dəyişməsinə proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə almaqla hər hansı bir əmtəənin qiymətinin hərəkəti proqnozu aşağıdakı tənliyin qiymətinin hərəkəti proqnozu tənliyin həll edilməsi yolu ilə müəyyənəndirilir (yalnız asılılığın düzxətli formaları)

$$y = a + b_1x_1 + b_2x_2 + \dots + b_nx_n \quad (2.1)$$

Burada, y -asılı dəyişən (qiymət);

$x_1, x_2, \dots, x_n$ - müxtəlif müstəqil dəyişənlər (konyuktur göstəricilər sırası, bunların dəyişilməsindən asılı olaraq qiymət dəyişir);

$b_1, b_2, \dots, b_n$ - y -in $x_1, x_2, \dots, x_n$ -dən asılılıq kəmiyyətini göstərən reqressiya əmsalı;

$a, x_1, x_2, \dots, x_n$ – dən əlavə digər amillərin qiymət təsirini nəzərə alan əlavə əmsal.

Göstərici argumentlərə ($x_1, x_2, \dots, x_n$) müxtəlif rəqəm mahiyyətini verərək, yeni proqnoz dövrünə bu göstəricilərin dinamikasının qiymətləndirilməsini qurmaqla verilmiş tənliklə proqnozlaşdırılan dövrə qiymətləri hesablamaq olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin metodlar indiki zamanda böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. İş ondan ibarətdir ki, istifadə edilən iqtisadi-riyazi metodlar bazasında bütün korrelyasiya əlaqələri hesablanan keçmiş müddətlə müqayisədə proqnozlaşdırılan dövrdə qiymətmələgətirən amillərin keçirdiyi dəyişmələri nəzərə almır.

Buna görə iqtisadi-riyazi metodların tətbiqi ciddi məntiqi təhlilə və ekspert qiymətləndirməyə uyğun olaraq aparılan zəruri dəyişikliklərlə müşayiət olunmalıdır. Faktiki olaraq bu metodların istifadəsi ekstropolyasiyasız ağılsızdır. Modelləşdirmə zamanı o, birincisi, reqressiya tənliliklərinin əmsallarının və parametrlərinin hesablanması üçün və ikincisi, ekzogen (qeyri-iqtisadi) dəyişənlərin müəyyən edilməsi üçün zəruridir.

Digər tərəfdən, ekstropolyasiya özü də müasir şəraitdə iqtisadi-riyazi modelləşdirmə olmadan qeyri-səmərəlidir. Axı elmi ekstropolyasiya proqnoza müəyyən düzəlişlərin daxil edilməsini nəzərdə tutur.

Həmin düzəlişlər keçmiş dövrlə müqayisədə proqnozlaşdırılan dövrdə iqtisadi şərtlərin dəyişməsi mümkünlüyünü nəzərə alırlar. Belə məlum olur ki, bu dəyişikliklərin kəmiyyət qiymətləndirilməsi riyazi modelləşdirmənin köməyi ilə daha dəqiq şəkildə aparıla bilər.

Buradan nəticə çıxarmaq olar ki, ekstropolyasiyanın ekspert qiymətləndirilməsinin və iqtisadi-riyazi modelləşmənin müxtəlif cür vəhdəti proqnozlaşdırmanın optimal metodudur. Bu və ya digər əmtə bazarının xüsusiyyətindən yuxarıda baxılanlardan başqa asılı olaraq proqnozlaşdırmanın digər metodları da tətbiq edilə bilər.

Məsələn, texniki cəhətdən mürəkkəb, uzunmüddətli hazırlanma dövrünə malik olan məlumatların istehsal xərclərinin və qiymətinin perspektivdə qiymətləndirilməsini indiki zamanda xərclər haqda məlumatlar və onların proqnozlaşdırılan inflyasiya sürətinin köməyi ilə düzəliş etmək əsasında tərtib etmək olar.

Bu metodun şəkilləşdirilmiş variantı müvafiq komplektləşdirici məmulatların, materialların əldə ediləcəyi konkret zaman intervalını nəzərə alaraq hər bir komplekt

üçün ümumi xərclərin müstəqil proqnozlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Belə yanaşma son nəticədə digər metodlardan istifadəyə nisbətən daha real istehsalat ümumi istehsalat xərclərinin proqnozunu qurmağa imkan yaradır. Təkcə xərclərin deyil, həm də qiymətin proqnozlaşdırılması zamanı sürüşkən qiymət düsturundan istifadə nəzərdə tutulur.

Məlum olduğu kimi, bu düsturlar bəzən uzunmüddətli istehsal dövrünə malik sənaye avadanlıqlarının (nəqliyyat vasitələri də daxil olmaqla) kontrakt qiymətlərinin müəyyən edilməsi üçün tətbiq edilir.

Bu halda sifarişçinin tədarükçü ilə hesablaşmaq istədiyi qiymət avadanlığın hazırlanması dövründə sərf olunan istehsalat xərclərində dəyişikliklərdən asılı olaraq müəyyən olunur. Materialların qiymətindən və əmək haqqının dəyişməsinə asılı olan yekun sürüşkən qiymətin düsturu aşağıdakı kimidir:

$$P_1 = P_0 \left(A \frac{a_1}{a_0} - B \frac{b_1}{b_0} + S \right) \quad (2.2)$$

Burada, P_1 – avadanlığın son qiyməti;

P_0 – avadanlığın bazis qiyməti;

A – qiymətdə materiallara çəkilən xərcin payı;

B – qiymətdə əmək haqqına olan xərclərin payı, (AB qiymətinin sürüşkən hissəsini təşkil edirlər);

S – qiymətin dəyişməz hissəsi;

a_0 – materialların bazis qiyməti;

b_0 – əmək haqqının bazis dərəcəsi;

a_1 – materialların qiyməti;

b_1 – sürüşkənliyin hesablanması dövründə əmək haqqı dərəcəsi.

Sürüşkənlik düsturu adlanan bu düsturlar proqnoz məqsədi üçün də istifadə edilə bilər. Proqnoz sürüşkən qiymətlər hesablandığı kimi aparılır. Fərq ondan ibarətdir ki, sürüşkənlik formasında kontrakt qiymətinin müəyyən edilməsi zamanı sifariş avadanlığının hazırlanması dövründə materiala qiymətlərin və əmək haqqı

dərəcəsinin hərəkəti haqda məlumatlar qoyulur. Proqnoz zamanı isə bu məlumatlar (nə qədər ki, onlar gələcək dövrə aid edilir) da qiymətləndirilmiş olur.

Materiallara qiymətlər vəmək haqqı dərəcəsi haqda məlumatların proqnozunun alınması adətən aşağıdakı qaydada aparılır: keçmiş dövr üçün materiallara qiymətlərin vəmək haqqı dərəcəsinin statistik sıraları qurulur və keçmişdə bu göstəricilərin hərəkətinin xüsusiyyətlərini və sürətini müəyyən edən əsas səbəblər təhlil edilir. Bu təhlilin əsasında proqnozlaşdırılan dövrə sıralar qurulur.

Müvafiq aylar üzrə, sürüşkənlik dövrü adlanan proqnozlaşdırılan dövrə istehsal xərclərinin statistik sıralarında olan məlumatlar sürüşkənlik düsturunda qoyulur və bu yolla maşınların qiymətlərinin proqnozlaşdırılan dəyişmələri müəyyən olunur.

Sürüşkənlik düsturlarının, sürüşkənlik dövrünün, bazis kəmiyyətlərinin və sürüşkən qiymətlərin hesablanması müəyyən edən digər məlumatların seçilməsi maşın və avdanlıqlara sürüşkən qiymətlərlə kontraktların və təkliflərin öyrənilməsi əsasında aparılır.

Məlum olduğu kimi proqnozlaşdırmanın istənilən metodunun istifadəsi zamanı proqnozun dəqiqliyinə bir çox amillər təsir edir. Verilmiş halda proqnozlaşdırılan qiymət dəyişməsinin kəmiyyəti proqnozlaşdırılan dövr üçün istehsal xərcləri dinamikasının düzgün qiymətləndirilməsindən, sürüşkənlik düsturunun müxtəlif qiymət elementlərinin xüsusi çəki nisbətləri və sürüşkənlik dövrünün seçilməsindən, əmək məhsuldarlığı artımına düzəlişlərdən və sürüşkən qiymətlər şəraitində sifarişlərin verilməsi zamanı təhlil edilən və nəzərdə tutulan bütün digər hallardan asılıdır.

Yuxarıda qeyd olunan istənilən metodlardan biri tərəfindən proqnozun düzgünlüyü hər şeydən əsas təhlilin möhkəmliyindən, yəni keçmişdə qiymət dinamikasının meylləri və sürətlərinin nə qədər dərin və ciddi təhlil edilməsindən asılıdır. Bundan başqa qiymət ölçüsünün dəqiqliyi və obyektivliyi aydındır ki, proqnoz dövrü ölçüsündən tərs mütənəsbib asılıdır.

Proqnoz dövrü isə öz növbəsində həm proqnoz qarşısında qoyulan vəzifələrlə və həm də bazarın xüsusiyyəti ilə müəyyən olunur. Məsələn, birja əmtəələrinə qiymətin proqnozu adətən qısa müddətdə hazırlanır. Belə ki, bu əmtəələrin qiymətləri həddindən artıq tez-tez və kəskin baş verən tərəddüdlərə məruz qalır.

Rüblük, yarımillik, maksimum il həddində hər hansı bir konkret əmtəə bazarının inkişaf perspektivi qiymətləndirilən qısamüddətli konyuktur proqnozlarla yanaşı son illərdə təbii bazarının 5-10-15 ilə inkişaf təmayülünün proqnozlaşdırılması geniş yayılmışdır.

Uzunmüddətli proqnozlaşdırmanın əhəmiyyətinin artmasını aşağıdakı səbəblərlə aydınlaşdırmaq olar:

Birincisi, bazara yeni əmtəələrin daxil edilməsinə və istehsalın mənimsənilməsi və xərclərin kəskin artmasına gətirib çıxaran elmi-texniki inqilabın təsiri ilə. Beləşəraitdə firmalar əmtəə bazarının uzunmüddətli proqnozlaşdırılmasına və onların nomenklaturasına yüksək diqqət yetirmək məcburiyyətində qalırlar. Belə proqnozlaşdırmanın əsasında kapital qoyuluşunun həcm və strukturu, elmi tədqiqatları istiqaməti və firmanın istehsal və kommersiya fəaliyyətinin digər vacib cəhətləri müəyyən olunur.

İkincisi, beynəlxalq ticarətdə uzunmüddətli sazişlərin xüsusi çəkisinin artması baş verir ki, bu da bu razılaşmalar dövründə əmtəələri uzunmüddətli əmtəə sazişlərinə daxil edilən bazarların konyukturasını xarakterizə edən, əmtəələrin qiyməti, əmək haqqı dərəcəsi və digər göstəricilərin hərəkətini qiymətləndirən proqnozların işlənməsini stimullaşdırır.

Aydındır ki, belə proqnoz çətin ki, proqnozlaşdırılan dövr ərzində baş verə bilən müxtəlif konyuktur tərəddüdlərin ölçüsünü və müddətliyini düzgün və dəqiq nəzərə alsın. Artıq qeyd edildiyi kimi istənilən əmtəə bazarının inkişafı müxtəlif amillərin təsiri ilə müəyyən olunur ki, onların bir hissəsi əvvəlcədən dəqiq uçota alına bilmir.

Belə ki, şansları əvvəlcədən bütünlükdə tam dəqiqliklə ölçmək cəhdi şərhlənməli və ya etibarsız bir iş olardı, çünki, söhbət iqtisadiyyatın inkişafının əsas

meyllərinin konkret halda isə təkrar istehsal tsikllərinin dövriliyindən asılı olaraq qiymətin proqnozlaşdırılmasından gedir. Məhz bu mənada uzunmüddətli proqnozlaşdırma mümkündür, həm də zəruridir.

2.3. Proqnozlardan istifadənin praktiki variantları

Proqnoz qiymətləndirmənin praktiki dəyəri onun vaxtında və düzgün istifadə olunmasındadır. İdxal zamanı xarici valyuta xərclərin iş və ixrac zamanı valyuta daxil olmalarının kəmiyyəti bütün digər bərabər şərtlərdə qiymətin səviyyəsindən asılıdır. Bütün xarici ticarət əməliyyatlarında qiymətin düzgün müəyyən edilməsi operativ iş təcrübəsində konyukturanın öyrənilməsi nəticələrinin reallaşması ilə əlaqədardır.

Proqnoz qiymətlərin ehtimal olunan hərəkətini qiymətləndirir. Qiymətin mümkün artması və ya aşağı düşməsindən asılı olaraq əmtəənin reallaşması və ya tədarükü taktikası dəyişir. Nəticədə konyukturanın proqnozu ilə idxalatçı və ya ixracatçının operativ taktikası arasında bir başa əlaqə mövcud olur.

Əgər, məsələn, inkişaf perspektivi qiymətin aşağı düşməsindən ibarətdirsə, ixracatçı gərək bu əmtəələrin qiymətləri hələ aşağı düşməmiş və ya az düşdüyü halda heç olmasa satış üçün nəzərdə tutulan əmtəə partiyasının böyük hissəsini reallaşdırmaqdan ötrə, hətta qiymətdən əlavə güzəştlərə də getməklə satışı tezləşdirməyə cəhd etməlidir.

Əksinə, qiymətin artma meylinə ixracatçı görünür, qiymət maksimuma çatmayana qədər gözləmə mövqeyi tutaraq onun reallaşmasına tələsməyəcəkdir. İdxalçının taktikası isə aydındır ki, bunun əksinə olacaqdır: qiymətlərin artması zamanı tədarükün tezləşdirilməsi və qiymətlərin aşağı düşməsi zamanı onların ixtisar edilməsi.

Lakin proqnozun daha böyük valyuta səmərəliliyi ilə praktiki reallaşması ilk baxışdan olduğu kimi sadə deyildir. Ona görə ki, satışın genişlənməsi bazarın

tutumu ilə məhdudlaşır. Hər bir əmtəə üçün öz bazar tutumu mövcuddur. O, eləəmtəə miqdarı ilə müəyyən olunur ki, həmin miqdar əmtəə bazarda , ay, rüb və ya il ərzində reallaşdırılsın.

Hər şeydən əvvəl keçmiş dövr üçün proqnozun düzgünlüyünü yoxlamaq lazımdır. Əgər proqnoz qeyri-düzgün tərtib olunubsa, səhvlərə gətirib çıxaran səbəblər aşkara çıxarılır. Əgər proqnoz özünü doğruldubsa, onda həmin düzgün proqnozun əməli fəaliyyətdə necə istifadə olunması yoxlanılır.

Bu sövdələşmə qiymətlərinin, hesabat dövrünə bazar qiymətlərinin səviyyəsi ilə müqayisə olunması yolu ilə aparılır. İxrac zamanı valyuta gəlirinin kəmiyyəti və ya idxal zamanı valyuta tədiyyələrinin məbləği qiymət proqnozundan istifadənin meyarı sayılır.

Hər bir əmtəə və hər bir sövdələşmə üzrə proqnozdan istifadənin qiymətləndirilməsi özündə aşağıdakı iki cəhəti birləşdirməlidir: 1) sövdələşmə tarixinin yoxlanmasını, yəni konyuktura şərtlərinə əsaslanmaqla bazara çıxış dövrü və ya vaxtı nə dərəcədə düzgün seçilmişdir; 2) sövdələşmə bağlanan dövrün rəqabət bazarı qiymətləri ilə müqayisə etməklə sövdələşmə qiymətlərinin yoxlanmasını.

Proqnozdan istifadənin qiymətləndirilməsinin ümumi sxemi belədir. Bununla yanaşı əmtəədən. Onun istehsalı və reallaşmasının konkret şərtlərindən asılı olaraq bəzi xüsusiyyətlər də mövcuddur ki, onları yuxarıda qeyd etdiklərimizə əlavə olaraq xarici ticarət qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsində nəzərə almaq lazımdır.

Cədvəl 2.1.

Birja əmtəələri üzrə konyukturanın istifadəsinin qiymətləndirilməsi (rəqəmlər şərtidir)

<i>Tədarük ayı</i>	<i>Tədarük edilmiş məhsulun kəmiyyəti (min. ton)</i>	<i>Tədarükün dəyəri (min. dol)</i>	<i>Tədarük ayları üzrə orta çəkili qiymətlər</i>	<i>Orta qiymət ton/ dollar</i>
1	2	3	4	5
Yanvar	-	-	-	2640
Fevral	-	-	-	2,523
Mart	20	44.000	2.200	2.148
Aprel	-	-	-	2.242
May	-	-	-	2.568

İyun	-	-	-	2.284
İyul	10	23.000	2.300	2.277
Avqust	10	23.000	2.300	2.228
Sentyabr	10	25.000	2.500	2.425
Oktyabr	-	-	-	2.604
Noyabr	-	-	-	2.751
Dekabr	-	-	-	2.762
İl ərzində	50	115.000	2.300	2.454

Birja əmtəələrinin bazarlarında xarici ticarət sövdələşməsində proqnozun istifadə edilməsinin qiymətləndirilməsi bir qədər sadədir. Belə ki, gündəlik nəşr olunan qiymətdoymanın mövcudluğu aparılan əməliyyatların faydalılığının təhlilini sadələşdirir. Birja əmtəələrinin alqı və ya satqı üzrə orta çəki qiymətlərinin sövdələşmə dövrünün müvafiq birja qiymətdoymaları ilə müqayisədilməsi, həm bazara çıxış üçün məqamın seçilməsinin düzgünlüyünü, həm də sövdələşmə qiymətlərinin bazar qiymətləri səviyyəsindən kənarlaşma kəmiyyətini asanlıqla yoxlamaq imkanı verir.

Birja əmtəələri üzrə konyukturanm istifadəsinin qiymətləndirilməsi metodikası hər hansı konkret misalda daha yaxşı başa düşmək olar.

Tutaq ki, il ərzində idxalçı 115 min dollar məbləğində 50 min ton məhsul e alıb. Həmin idxal sövdələşməsinin valyuta səmərəliliyinin yoxlanması üçün almmış bütün məhsulun 1 tonunun orta çəki qiymətini və orta illik qiymətilə müqayisə edək:

$$\text{Orta çəkili qiymət} \frac{115.000 \text{ min.dol.}}{50 \text{ min dol.}} = 2300 \text{ dol./T}$$

Orta illik təyin oionmuş qiymət.... 2454 dol./T.

Nəticə etibarilə hər bir ton kofe, orta illik rəqabət qiymətləri səviyyəsinə nisbətən 754 dollar Ucuz almmışdır. (2454-2300=154 dol.)

Rəqabət qiymətləri səviyyəsindən aşağı qiymət üzrə alışdan qənaət olunan valyutanm ümumi məbləği 50.000 T x 154 dol.-7.700.000 dol. təşkil etdi.

Həmin qənaətin necə alındığını başa düşmək üçün sövdələşmələri il ərzində

təhlil etmək lazımdır. Məhsul bazarı konyukturunun proqnozuna görə nəzərdə tutulurdu ki, gələcək illər ərzində qiymətlər aşağı düşəcəkdir. Cədvəldən göründüyü kimi, bu proqnoz özünüəsasən doğrultmuşdur.

Proqnoza istinad etməklə idxaiçıaşağıdakı şəkildə hərəkət etmişdir: ilk alış martda, sonrakı alış isə qiymət aşağı düşəndə, iyul-sentyabrda oldu. Alışı sürətləndirməklə idxalçı, məhsulu orta aylıq qiymət səviyyəsindən yüksək olan orta çəkili qiymətlə alırdı.

Bu, həqiqətən də belə idi. Belə ki, məhsul üzrə Beynəlxalq razılaşma çərçivəsində ixrac məhdudiyyətləri üzrə fəaliyyətin sentyabrda təzələnməsi və dolların məzənnəsinin daha da aşağı düşməsinə nəzərə almaqla qiymətin yüksəlməsi gözlənilirdi. Əslində elə bu da baş verdi.

Ona görə də alicı üçüç məhsulu mart- sentyabr aylarında orta aylıq qiymətdən bir qədər yüksək qiymətə almaq, ilin axırında hətta aşağı səviyyəli, lakin artan birja qiymətləri ilə almaqdan sərfəli idi.

Əmtəə birjalarında qiymətləri təyin edilməyən xammal və yarımfabrikat bazarma daxil olarkən də qiymət proqnozlarından istifadənin səmərəliliyi də təxminən bu cür müəyyən olunur. Fərq yalnız ondadır ki, bu halda qiymət oriyentiri birja qiymətləri deyil, sorğu qiymətləri sayılır.

Keçmiş dövr üçün bir sıra sorğu qiymətlərinin təhlili, onların artması və ya azalması bazara daxil olmaq üçün vaxtın nə dərəcədə düzgün seçilməsini göstərir. Avadanlıqların alqı və satqısında proqnozdan istifadənin yoxlanılması özündə bütün digər əmtəələrdə olduğu kimi, bazara daxil olma məqamı üzrə seçmənin düzgünlüyünün və habelə kontrakt qiymətlərin, kontraktın imzalandığı dövrün rəqabət qiymətləri səviyyəsinə uyğunluğunun yoxlanılmasını daxil etməlidir.

Avadanlığın göndərilməsi üzrə kontraktın bağlanması vaxtının nə dərəcədə düzgün seçilməsi haqqında məsələni qiymətlərin inkarı dəyişmələri üzrə araşdırmaq olar. Məsələn, əgər sövdələşmə bağlandıqdan sonra qiymətlər aşağı düşsə, bu, o deməkdir ki, alış üçün vaxt düzgün seçilməmişdir və nəticə olaraq bazara çıxış bir

qədər uzadılmalıdır.

Müqavilə bağlandıqdan sonra qiymətlərin dəyişməsi haqqında təsəvvür yaratmaq üçün həm avadanlığın nəşr olunmuş qiymət indekslərindən, həm də operativ olaraq alınan informasiyalardan, ixracatçı firmalardan daxil olan təkliflərdən istifadə olunur.

Beləliklə, sənaye avadanlığının bazara çıxış vaxtının yoxlanılması nisbətən sadəşəkildə aparılır. Bundan başqa, qiymətlərin nisbi sabitliyi və bir sıra digər səbəblər üzündən sənaye avadanlığı bazara daxil olmaq üçün vaxtın seçilməsi digər əmtəələrlə ticarətə nisbətən o qədər də böyük əhəmiyyət kəsb etmir.

Kontrakt qiymətlərin səviyyəsinin yoxlanması üzrə iş isə başqa cür qurulur. Avadanlıq bazarmın proqnozundan istifadə edilməsinin qiymətləndirilməsi üçün kontrakt qiymətlərin səviyyəsinin yoxlanması digər əmtəələrə nisbətən daha böyük çətinliklə həll edilən əsas məsələlərdən sayılır. Bu çətinliklər avadanlığın qiymətinin müəyyən edilməsi və hesablanması üçün spesifik cəhətləri ilə izah olunur. Xammal əmtəələrindən və ya imalatçı fabrikatlardan fərqli olaraq, avadanlıqlar üçün orta çəkiliş ödələşmə qiymətlərinin orta illik bazar qiymətləri ilə müqayisəsi metodu düzgün sayılır.

Maşın və avadanlığın xarici ticarət dövriyyəsinin böyük, müxtəlif formalı və sürətlə təzələnen nomenklaturası, istənilən maşınqayırma sahəsi məhsullarının müxtəlif növlü iri qamması, konstruksiyası və ölçü tipləri - bütün bunlar bütün ödələşmələr üzrə hər hansı bir orta göstəricidən istifadə mümkünlüyünü istisna edir və onların hər birinin fərdi təhlilini tələb edir.

Yoxlama kontraktların imzalanmasına qədər tərtib edilən hesablamaların və əsaslandırmanın öyrənilməsindən başlanılır. Məsələn, tutaq ki, idxal kontraktı üzrə 10 min elektrik mühərrikinin göndərişi üçün qiymətlərin səviyyəsini yoxlamaq lazımdır. Verilmiş sifariş üzrə rəqabət və rəqibdən görünür ki, idxal edilən elektrik mühərriklərinin qiymət hesablamalarının əsasında firmaların təklif və sifarişləri üzrə oxşar maşınların müasir qiymətləri durur.

Qərbi Avropada bu firmalar elektrotexnika avadanlıqlarının iri istehsalçıları və firmaların qiymətlərini müqayisə edərkən hesablamalara texniki və kommersiya şərtləri ilə daşınma fərqi qədər düzəlişlər edilmişdir: elektrik mühərriklərinin güclərində olan fərqlərə mümkün güzəştlər; düzəlişlər, dövrlərin sayı, . miqdarı, ödəməşerti, göndərmə müddəti, zamanət şərtləri və s.

Beləliklə, verilmiş konkret halda qiymətin hesablanması düzgün aparılmışdır. Belə ki, kifayət qədər inam təlqin edən rəqabət materialları cəlb edilmiş və müxtəlif firmaların qiymətlərinin müqayisə edilməsi zamanı bütün zəruri düzəlişlər aparılmışdır vəəgər kontrakt üzrə qiymət, bu cür əvvəlcədən hesablanmış qiymətin səviyyəsini üstələmirsə, onda yox'lamanı qurtarmış hesab etmək olar. Lakin kontrakt qiymətlərinin səviyyəsinin yoxlanılması çox vaxt heç də əvvəlcədən tərtib edilmiş hesablama ilə tanış olmaqda məhdudlaşmır vəəlavə rəqabət materiallarının cəlb olunmasını tələb edir.

Bunu, hesablama və ya kontrakt qiymətlərin səviyyəsi şübhə doğurduğu bütün hallarda etmək zəruridir. Tutaq ki, yoxlanılan hesablama kifayət miqdarda rəqabət materiallarını əhatə etmir və yaxud əksinə, hesablama rəqabət təkliflərindən və sifarişlərindən çox istifadə edilmiş, lakin onlar inam doğurmur.

Rəqabət materiallarının şübhəliyi bir sıra hallarla müəyyən olunur. Birincisi, qiymətləri hesablamada istifadə olunan firmalar ola bilsin ki, verilmiş avadanlıqların aparıcı istehsalçıları və ixracatçıları deyildirlər və ona görə də bunların qiymətləri səciyyəvi deyildir. İkincisi, qiymətlər ola bilsin ki, kommersiya şərtləri ilə göndərmələr və ya texniki-iqtisadi parametrlər üzrə kifayət dərəcədə müqayisə olunmayan rəqabət materialları əsasında hesablanmışdır.

Nəhayət, üçüncüsü, kontrakt üzrə qiymət sadəcə olaraq əvvəlcədən hesablanmış qiymətə uyğun gəlməyə bilər. Bu, əksagentləəlavə danışıqlar nəticəsində gəndərişşərtlərində apanlan dəyişmələr hesablama nəzərə alınmayan hər hansı bir yeni cəhətin aşkara çıxarılması səbəbindən baş verə bilər.

Beləliklə, əgər əvvəlcədən aparılan hesablamalar kontrakt qiymətləri kifayət

dərəcədə əsaslandırılmırsa və yaxud hesablanma və kontrakt qiymətlər arasında böyük kənarlaşma mövcuddursa, onda hesabat dövrünün daha neçə rəqabət qiymətlərinin müqayisə edilməsi yolu ilə əlavə yoxlama keçirilir. Bu zaman aydındır ki, kontrakt qiymətlərinin hesablanmasına göstərilən metodoloji xarakterli tələblər yerinə yetirilməlidir.

Bu cür müqayisə əsasında nəticə çıxarılır ki, kontrakt qiymətlər rəqabət qiymətlərinin səviyyəsində yerləşir, yoxsa ki, onlardan yuxarı və ya aşağıdır.

FƏSİL 3. Qiymətlərin tənzimlənmə mexanizmində qiymət proqnozlarının işlənilib hazırlanmasının əsas istiqamətləri

3.1. Qiymətlərin dinamikası və onun proqnozlaşdırılmasına təsir edən amillər

Müasir beynəlxalq ticarətdə qiymətlərin dinamikasının proqnozlaşdırılması bu dinamikaya təsir göstərən bütün iqtisadi amillər alınmaqla, konkret əmtəə qruplarının real qiymət dinamikasını öyrənmək əsasında mümkündür.

Qiymət dinamikasını proqnozlaşdırmaq son dərəcə mürəkkəbdir. Dünya qiymətlərinin səviyyəsinin proqnozu ehtimal xarakteri daşıyır. Əsas və köməkçi qiymətəmələgətirən amillərin uzlaşması o qədər çoxcəhətlidir ki, birmənalı proqnoz variantının alınması praktiki olaraq mümkün deyildir.

Onu demək kifayətdir ki, 70-ci illərin əvvəlinə mövcud olan proqnozlardan heç biri mineral xammala və hər şeydən əvvəl, neftə 70 -ci illərin ortalarında baş vermiş sıçrayışla qiymət artımını əvvəlcədən deyə bilmədi. Bununla əlaqədar olaraq dünya qiymətləri proqnozlarının elmi cəhətdən əsaslandırılmasının gücləndirilməsi vacib və təxirəsalınmaz vəzifə olaraq qalır.

Qiymət dinamikasının proqnozu bazar konyukturunu proqnozu ilə son dərəcə sıx bağlıdır. Konyuktura bazarda tələb və təklif arasında nisbəti xarakterizə etməkləmələ gələn iqtisadi vəziyyətdir: qiymət səviyyəsi. Əmtəə ehtiyatları, sahə üzrə ehtiyatlar və digər iqtisadi göstəricilər.

Bunların arasında ən başlıcaları tələb və təklif arasında nisbət və bu nisbətlə bağlı olan əmtəənin qiymətidir. Konyukturanın proqnoz həddləri (proqnoz aparılan müddət) il yarımından yuxarı deyil, çünki müasir bazar xarakterik olansürətli dəyişmələr üzündən daha uzunmüddətli proqnozlar az etibarlı olur.

Tələb yalnız tədiyyə qabiliyyətli tələb kimi, müəyyən qiymətlərlə alıcının pul ödəməyə hazır olduğu əmtəənin həcmi kimi nəzərdən keçirilir. Təklif - istehsalçıların

müəyyən qiymətlərlə satmağa hazır olduğu əmtənin həcmidir.

Qiymət, «əmtəə - pul» mübadiləsi nisbətini əks etdirməklə bazardakı vəziyyətin daha etibarlı və universal göstəricisidir. Aparıcı ölkələrdə (müəyyən əmtənin ayrı ayrılıqda istehsalçıları, istehlakçıları və ixracatçıları olan ölkələrdə) topdansaş və ixracat qiymətlərinin dinamikası (onların indekslərinin əsasında) nəzərdən keçirilir.

Qiymətlərin dəyişməsinin əsas səbəbləri, onların yeni texnologiyanın meydana çıxması ilə, xammal və yarmfabrikatların qiymətlərinin dəyişməsi, əmək məhsuldarlığının artımı, infilyasiyanın təsiri, valyuta məzənnələrinin dəyişməsi ilə əlaqəsi, habelə ticarətin metod və formaları təhlil olunur. Qiymət sahəsində rəqiblərin siyasəti, qiymətmələgəlmənin dövlət ölkələrdə (idxalçılarda) maraq doğuran əmtəələrə qiymətlərin səviyyəsi müqayisə edilir.

Əmək tutumu prosesini azaltmaq məqsədilə VNİKİ - də qiymət konyukturunu (əsas təhlil obyektini) proqnozlaşdırmaq üçün çoxmilli statistik metodlardan , xüsusilə də çoxaddımlı reqressiya təhlili metodundan istifadə olunur. Bundan başqa, hesablamalarda seqmentli reqressiya və başlıca komponentlər metodları tətbiq olunur.

Bütün bunlar digər proqnoz üsulları, o cümlədən də məhdud dərəcədə EHM - in tətbiqinin nəzərdə tutulan üsullarla yaxşı uzlaşır. Bu metodlar sırasına öz sadəliyi ilə adamı cəlb edən «Delfi» metodu aiddir. Həmin metodun iştirakçıları öz proqnozlarını təkcə statistik informasiyaları əsasında deyil, həm də digər amillərin, o cümlədən intuitiv qiymətləndirilmələrin (ekspert qiymətləndirmə metodu) təsiri altında verirlər. Bu metodika universal hesab edilir.

«Delfi» metodu maşın və avadanlıq bazarının proqnozlaşdırılması üçün tövsiyə olunur.

Xammal əmtələri üzrə dünya bazarlarının proqnozuna gəldikdə isə demək lazımdır ki, burada əsasən riyazi modellər müvəffəqiyyətlə istifadə olunur. Onların köməyi ilə VNİKİ - də artıq on ildən çoxdur ki, dünya qiymətlərinin səviyyəsi və xammal əmtələrinin istehlakı haqqında kifayət qədər obyektiv, etibarlı proqnozlar alırlar. Mis, sink, alüminium və natural kauçuk bazarları üçün reqression tipli çoxamilli iqtisadi - riyazi modellər, həmin əmtəələr üzrə dünya qiymətlərinin

proqnozlaşdırılmasında müvəffəqiyyətlə tətbiq edilmişdir.

Bütün proqnozlar dünya bazarında qiymət sahəsində baş verən proseslər haqqında təxmini informasiya verirlər. Lakin, müasir dünyada qiymətlərin dəyişməsi keçmişə nisbətən daha intensiv baş verir və bəzən də partlayış xarakteri daşıyır. Ona görə də istənilən proqnoz qiymətləndirmələr, dünya təsərrüfatında meydana çıxan yeni faktların və şəraitin təsirindən şübhə altına düşə bilər.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi, elmi - texniki tərəqqinin sürətlənməsi, dünya iqtisadiyyatının ayrı - ayrı hissə və hadisələrinin qarşılıqlı əlaqəsinin və qarşılıqlı asılılığının artması, böhran hallarının daha da inkişafı dünya təsərrüfatının potensial olaraq daha yüksək dərəcəli qeyri - sabitliyinə aparır. Dünya bazarında nisbətən uzun müddətli sakitliyinin qorunub saxlanılması ehtimalı daim azalır.

Dünya bazarında potensial qeyri - sabitliyin əlavə amilləri, elmi - texniki tərəqqinin təsiri altında iqtisadiyyatın, elm və texnikanın müxtəlif sahələrində prinsipial çevrilişlərin baş verməsi olur. Bütün bunlar dünya təsərrüfatının struktur və nisbətlərində daimi düzəlişlər aparır və eyni zamanda dünya bazarında qiymətin vəziyyətini dəyişdirir.

Kapitalist bazarında dünya qiymətlərinin dinamikasının daha uzunmüddətli perspektivə proqnozlaşdırmaq çox mürəkkəbdir. Bu işi YEK və YUNKTAD - ın mütəxəssisləri görürlər. Lakin bu proqnozların təxminliyi lap çoxdur. Belə ki, qiymətmələgətirən amillərin miqdarı çox olduğundan onların qiymətlərə təsiri çox mürəkkəb və ziddiyətlidir.

Dünya iqtisadiyyatında və ticarətində inkişaf templərini və struktur irəliləmələri modelləşdirərkən YEK və YUNKTAD - ın tərtib etdikləri dünya qiymətlərinin proqnozlarına istinad edilir.

Daha dəqiq proqnoz qiymətləndirilmələri (iki variantda bazis və sürətli artım üzrə) YUNKTAD - ın katibliyində hazırlanır. 1988 - ci ildə yerinə yetirilmiş proqnoz variantında nəzərdə tutulurdu ki, 1986 - 1990 - illərin tənzimləndirildikdən sonra 90-cı illərdə yanacaq-energetika əmtəələrinin qiymətlərində sürətli artım müşahidə

olunacaqdır ki, bu da iqtisadi konyukturanın ümumi canlanması və həmin resursların artmaqda olan qıtlığı ilə əlaqədardır

Investisiya qoyulmayan hazır məmulatlara və xammal əmtəələrinə qiymətlərin artımı və ərzə və avadanlığa qiymətlər artımını xeyli dərəcədə ötürüb keçəcəkdir. Sürətli inkişaf senarisinə görə, xammala qiymətlərin qabaqlayıcı artım templərinin mümkünlüyü nəzərdə tutulur ki, bu da inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün əlverişli nəzərlər əldə etməyə imkan verəcəkdir.

3.2. Bazar konyukturasının proqnozlaşdırılması və təhlilinin təkmilləşdirilməsi

Əmtəə konyukturasının proqnozu bazarın spesifik xüsusiyyətlərinə baxmayaraq hər şeydən əvvəl ümumi konyukturanın qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Müəyyən əmtəə bazarı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən ölkələrin proqnozu idxalçılar tərəfindən tələbin ehtimal olunan kəmiyyətini, təklifin dinamikasını və ixracatçıların satış taktikasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Əmtəə konyukturasının proqnozlaşdırılmasında yalnız xalis iqtisadi amillərin deyil, həm də dövlətin və inhisarların siyasətinin uçota alınması lazımdır.

Üzvi mənşəli əmtəələrin konyukturasının proqnozlaşdırılması üçün əksər hallarda balans metodu tətbiq edilir. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, idxalçı ölkələr və ixracatçı ölkələr üzrə ayrılıqda kənd təsərrüfat ilinə (1 iyuldan növbəti ilin 31 iyuluna qədər) tələb-təklif balansı tərtib edilir. Balansın tərtibi təklif və tələbi müəyyən edən bütün şərtlərin diqqətlə təhlilinə tələb edir. Normal tələbatdan əlavə buğdaya tələbin müəyyən edilməsində idxalçı ölkələrdə strateji ehtiyatların yaradılması siyasəti uçota alınır.

Misal olaraq iki müxtəlif ölkələrdə buğda və qarabaşaq balansını göstərmək olar (rəqəmlər şərtidir, minton)

Cədvəl 3.1

Buğda

<i>Mədxil</i>	<i>Məxaric</i>
Cari ilin avqustun 1-nə ehtiyatlar	16,7
Yığım	10,0
Cəmi ehtiyatlar	26,7
Daxili istehlak (cari ilin avqust ayı-növbəti ilin iyul ayı)	4,3
Ixrac	6,0
Növbəti ilin 31 iyulunda keçirilən ehtiyatlar	16,4
Cəmi	

Cədvəl 3.2.

Qarabaşaq

Mədxil	Məxaric
Cari ilin avqustun 1-nə ehtiyatlar	0,063
Yığım	2,7
Cəmi ehtiyatlar	2,763
Daxili istehlak	4,2
Ixrac	1,6
Növbəti ilin 31 iyulunda keçirilən ehtiyatlar	0,16
Cəmi	

Mədxil və məxaric arasındakı fərq müsbət və mənfi ola bilər. Birinci halda o, ixrac ehtiyatları, ikinci halda isə idxal tələbatı olacaq.

Balans metodunu nisbətən zəif müvəffəqiyyətlə pambıq bazarına da tətbiq etmək olar. Balans metodunun buğda bazarına tətbiqi imkanları kənd təsərrüfatı ili həddlərində istehlakın nisbi sabitliyi və ehtiyatların müəyyənliyi ilə əlaqədardır. Parçalara olan tələb isə çörəyə olan tələbdən yüksək dərəcədə qiymətlərin səviyyəsindən asılı olaraq tərəddüd edir.

Pambıq bir çox digər parçalarla rəqabət aparır və buna görə də pambığa olan tələbəhəmiyyətli dərəcədə digər parçaların qiymətlərinin səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

Neft bazarının proqnozlaşdırılmasında tədqiqat obyektini demək olar ki, bütün təsərrüfat olur, belə ki, bu əmtələr bir çox ölkələrdə satılır. Bazarın proqnozlaşdırılması avtomobil sənayesində, maşınqayırmada, tikintidə, konserv sənayesində və s. vəziyyəti öyrənmədən qeyri - mümkündür. Neft bazarının proqnozu avtonəqliyyatda benzin, sənayedə, nəqliyyatda və istilik təchizatında mazut və s. istehlakı perspektivlərinin qiymətləndirilməsini tələb edir.

Birja əmtələri bazarının konyukturasının bütün tərəddüdlərinə həssaslığı uzunmüddətli proqnozu mürəkkəbləşdirir, konyukturanın hətta kiçik dəyişikliklərinə diqqətlə yanaşmağa məcbur edir və bazarın perspektivinin qiymətləndirilməsinə vaxtında düzəlişlər edilməsini tələb edir.

Avadanlıq bazarı konyukturanın bütün tərəddüdlərinə gec reaksiya göstərir. Ona görə də birja əmtələri konyukturasının səthində tərəddüdə səbəb olanların çoxu avadanlıq bazarına ya tamamilə, ya da böyük gecikmə ilə çatır ki, bu vaxt artıq birjani başqa problemlər düşündürür.

Maşın və avadanlıq bazarının proqnozlaşdırılmasının başlıca və həlledici şərti tsiklin inkişafının ümumi şəraitinin, xüsusi yüksəlişindən böhrana və durğunluqdan və mühüm texnoloji irəliləyişlərin bazarın ayrı - ayrı sektorlarının konyukturasına təsiridir.

Uzunmüddətli proqnoz üçün avadanlığa olan tələbəin xarakterinə mühüm təsir göstərən amil kimi istehsalat texnologiyasındakı dəyişiklikləri uçota almaq müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Istehlak malları bazarının proqnozlaşdırılmasında istehlakçıların gəlirlərində və onların istehlakının strukturunda baş verən dəyişiklikləri nəzərə almaq lazımdır. Böhran və digər çətinliklər dövründə istehlakının büdcəsində uzunmüddətli istifadə təyinatlı əmtəələrin xüsusi çəkisinin artması meylləri müşahidə edilərkən bu əmtələrə, onlar arasında isə «baha» əmtələrə tələb kəskin azalır. Yeni əmtələrin

yananması köhnə əmtəələrə tələbin azalmasına səbəb ola bilər.

Əmtəə konyukturanın proqnozlaşdırılmasında rəqabətin bazar vəziyyətinə təsirinin qiymətləndirməsi də az əhəmiyyət kəsb etmir. Rəqabətin təsirinin düzgün qiymətləndirilməsi üçün bazarın firma strukturunun təhlili mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Konyuktura proqnozu öçünü doğrultmaya bilər: birincisi, artıq məlum olan amillərin qeyri-dəqiq qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar; ikincisi, konyukturanın inkişafı gedisinin kökündən dəyişən, əməllər məlum olmayan yeni amillərin yaranması ilə əlaqədardır. Ona görə də bazarın tədqiqini davam etdirmək və proqnoza vəziyyətin dəyişməsi ilə şərtlənmiş düzəlişlər etmək lazımdır.

Əmtəə konyukturasının proqnozu məqsəd deyil. Bazarda davranış xəttini, konyukturanın dəyişməsindən asılı olaraq dəyişən alış və satış taktikasının müəyyən etməyə imkan verən vasitədir.

Azalan və yüksələn qiymətlər əmtəələrin reallaşdırılması taktikası eyni ola bilməz. Konyuktura proqnozu və operativ taktika arasında asılılığı əks etdirmək üçün belə bir misalə müraciət edək : birinci yarımillikdə ixracatçı 30 min t. mis satmalıdır.

Əgər proqnoz konyukturanın aşağı düşməsinə müəyyən etsə, onda ixracatçı qiymətlərin aşağı düşməsi ilə daha az itirmək üçün bütün əmtəəni tez satmağa səy göstərir, alıcılarda real maraq olan zaman satıcı qiymətləri aşağı salır və bu zaman əmtəələrin böyük hissəsini yüksək qiymətlər dövründə satmağı planlaşdırır. Əgər yarımillikdə qiymətlər 10 faiz aşağı düşsə, onda yarımilliyin əvvəlində bütün 30 min t. mis mümkün qədər tez reallaşdırmamaq üçün əmtəəni bazar qiymətlərindən 1-2 faiz aşağı qiymətə satmaq sərfəlidir.

Konyukturanın yüksəldici proqnozunda ixracatçı əmtəənin satışına tələsməyəcək, onun böyük hissəsini yarımilliyin sonunda reallaşdırmaq üçün saxlayacaqdır.

İdxalçının operativ taktikası təmənilə başqa cür olacaq. Qiymətlərin artması perspektivində o, bütün kəmiyyəti dövrün əvvəlində almağa çalışır, qiymətlərin azalması zamanı isə alış gecikdirməklə olur.

Bazarda operativ taktika yaxud passiv ola bilər. Aktiv taktika konyuktura

proqnozu əsasında operativ işlərin elə təşkilini tələb edir ki, əmtəələrin satışı yüksək qiymətlər dövründə, alışı isə qiymətlərin düşməsi anında baş versin. Konyukturanın süzgün proqnozlaşdırılması zamanı aktiv taktika satışda yüksək valyuta gəlirlərinə və alışda valyuta qənaətinə gətirib çıxarır.

Bəzən proqnozun düzgünlüyünə inam olmadıqda xarici ticarət əməliyyatlarının passiv taktika əsasında, bütün dövr ərzində əmtələri partiyalarla almaqla və satmaqla həyata keçirirlər. Bu halda əməliyyatların həyata keçirilməsindən nə mənfəət və nə də zərər olmayacaq, ona görə ki, alış yaxud satışın orta qiyməti rüb, yarım illik və il üzrə bazarın orta qiyməti ilə üst-üstə düşəcək.

Konyukturadan istifadənin əsas məsələləri əməliyyatların həyata keçirilməsi yeri və vaxtının seçilməsi ilə əlaqədardır. Əmtəənin alınması yaxud satışı üçün bazar seçərkən hər şeydən əvvəl əməliyyatların həcmi ilə bazarın tutumunu müqayisə etmək lazımdır.

Belə ki, son nəticədə onun həyata keçirilməsinin obyektiv imkanları ondan asılıdır. Bazarın tutumu dəyişməz qalmır, o xeyli dərəcədə konyukturadan asılıdır. Konyukturanın aşağı düşməsi zamanı bazarın tutumu sıxılır və adətən qiymətlərin düşməsi sürətlənir. Yüksəldici konyunkturada bazarın tutumu böyüyür və satışın sürətləndirilməsi yalnız qiymətlərin artımını yavaşlamasına gətirib çıxara bilər. Ona görə də bazarda öz davranışını tutumun obyektiv hədləri ilə ölçmək lazımdır. Bu zaman ayrı-ayrı ölkələrin, alıcı və satıcıların coğrafi vəziyyətinin faydasından istifadə ediləsi imkanları unudulmamalıdır.

Tutaq ki, hər hansı əmtəə dünya bazarına yalnız A və B ölkəsi tərəfindən çıxarılır və istənilən idxalçı ölkələr arasında seçki aparmalıdır. Eyni OFB qiymətlərində idxalçı ölkə - B digər bərabər şərtlər daxilində əmtəəni ucuz gətirilən yerdən alacaqdır.

Əgər əmtəənin A ölkəsindən B ölkəsinə gətirilməsi hər tona 10 dollar, A B ölkəsindən isə 4 dollardırsa, onda B ölkəsi ona zəruri olan əmtəə kütləsini hər tona görə 6 dollar səmərə ilə B ölkəsi ona zəruri olan əmtəə kütləsini hər tona görə 6 dollar səmərə ilə B ölkəsindən alacaq.

Tutaq ki, ixracatçılar coqrafi vəziyyətin faydasından istifadə etmək arzusu ilə öz əmtəələrinin qiymətlərini onun B ölkəsinə satışı zamanı yüksəltməyə başlayırlar. Əgər onlar qiyməti hər tona görə 6 dollar yüksəltsələr. Onda B ölkəsinin bazarında öz rəqabət qabiliyyətlərini aşağı salırlar, belə ki, bu ölkənin idxalçılarının B ölkəsindən əmtəə almağa maraqlarını bununla ləğv edirlər.

Konyukturadan istifadə meyarı valyuta gəliridir. Firmanın fəaliyyətinin müəyyən dövrünün başa çatmasından sonra aparılmış əməliyyatların nəticələrini təhlil etmək və proqnozların doğruluğunu yoxlamaq lazımdır.

Əgər proqnoz doğru olmuşdursa, onda öz operativ işlərində satıcı yaxud alıcının düzgün konyuktura proqnozundan necə istifadə etmələri ilə bağlı sual izah edilir. Bunun üçün hesabat dövrünün orta bazar qiymətləri ilə əmtəələrin satıldığı orta çəkili qiymətləri tutuşdurmaq lazımdır.

Eyni zamanda uzunmüddətli dövr ərzində əmtəə göndərişi haqqında müqavilənin yekunlarının təhlili də zəruridir. Belə müqavilələr ən çox sənaye xammalının göndərilməsi üzrə bağlanır. Məsələn, metallurgiya zavodlarının zəruri keyfiyyətə malik xammal almasına zəmanət verən belə müqavilələr dəmir və mis filizləri üzrə xüsusən tez - tez bağlanır. Uzunmüddətli müqavilələrin bağlanması bütün müqavilə dövründə qiymətlərin dinamikası proqnozunun və bazarın inkişaf meyllərinin dərinədən öyrənilməsinə əsaslanır.

Müqavilə qiymətləri adətən cari bazar qiymətlərindən fərqlənir və müəyyən əmtəəyə qiymətlərin ehtimal olunan dinamikasını özündə əks etdirir. Bu halda satıcı və alıcı bazar qiymətindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər. Ona görə də belə sövdələşmənin faydalılığını onun bağlanması anında deyil, o, yerinə yetirildikdən sonra təhlil etmək lazımdır.

Bazar konyukturasının proqnozlaşdırılması göstəriciləri statistika orqanlarının rəsmi nəşrlərində tapmaq olar. Şəylə da qiymət informasiya əsasınca sərbəst hesablamaqla onlardan makro və mikro səviyyələrdə istifadə etmək də olar.

3.3.Yeni iqtisadi şəraitdə qiymətlərin pronozlaşdırılmasının iqtisadi problemləri

Qiymətlərin proqnozlaşdırılmasında əsas qiymət əmələ gətirən amillərinin dəyişilməsi və qiymətlərin dəyişilmələrinin qarşılıqlı təsiri barədə böyük həcmdə iş aparmaq və perspektiv qiymət indekslərinin variantlarını hesablamaq lazım gəlir. İqtisadi-riyazi modellərdən və elektron-hesablama, kompyuter sistemli maşınlardan istifadə etmədən, bu məsələləri keyfiyyətlə həll etmək əslində mümkün deyildir. Bir sıra inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində proqnozlaşdırma işlərində sahələrarası balans, çoxməhsullu modellər və başqa modellərin tətbiqi üzrə maraqlı təcrübə toplanmışdır.

Qiymətlərin proqnozlaşdırılması prosesində iqtisadi-riyazi modellərin aşağıdakı növlərindən istifadə olunur.

Məhsulun istehsalı və bölgünün sahələrarası balansı. Bu model qarşılıqlı bahalaşma və strukturların dəyişilmə variantlarının iriləşdirilmiş hesablamaqdakını aparmağa, rentabellik normativlərinin müxtəlif səviyyələrinin hesablamağa bu və ya başqa qiymət nəzəriyyələrini və onların nəticələrini eksperiment qaydasında yoxlamağa imkan verir.

Azərbaycan Respublikasında radikal islahatlar aparılmasına başlandığı vaxtdan beş il keçir. islahatların müsbət nəticələrini hiss etmək və ondan az da olsa bəhrələnmək üçün bu qədər vaxt kifayət idi.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, Polşada radikal iqtisadi islahatların müsbət nəticələri bir il sonra aydın hiss olundu. İqtisadiyyatı tamam dağılan, inflyasiyanın səviyyəsinə və sürətinə görə nəinki Latın Amerikasında, hətta bütün dünyada ad çıxaran Argentinada isə islahatlara başlandığı vaxtdan üç il sonra əsaslı dönüş üçün zəmin yarandı.

Bu prosesin nisbətən az ağırlı keçməsi yalnız xammal-materiallarla, xüsusilə enerji daşıyıcıları ilə təmin olunan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında mümkün idi. Lakin müəyyən obyektiv səbəblər üzündən həmin proses əslində

bütün sabiq respublikalar üçün bu və ya digər şəkildə eyni olmuşdur.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın kənardan mütləq asılılığını minimuma endirmək məqsədilə dövlət, hökumət struktur yenidən qurması aparılmalı idi. Lakin keçən dövrdə bu istiqamətdə heç bir təsirli addım atılmadığı barədə respublika mətbuatında dəfələrlə öz fikirlərimi demişəm.

Həmin argument'öz iradlarım indi də qüvvədə qaldığı üçün yenidən o mövzuya qayıtmağı lazım görmürəm. Bu məqsədlə isə məqsədim respublikada milli iqtisadiyyatın təşəkkülü və formalaşmasında, radikal islahatların aparılması nəzərdə tutan ardıcıl iqtisadi siyasətin yeridilməsinə diqqəti bir daha cəlb etməkdir.

Son vaxtlar, hətta respublika rəhbərliyi səviyyəsində etiraf edilir ki, keçən dövr ərzində iqtisadi islahatlar lazımi səviyyədə aparılmamışdır. Atılan addımlar ya vahid iqtisadi məkanda yerləşən digər sabiq respublikaların gördükləri tədbirlərə məcburi şəkildə qoşulmaqdan, ya da ən yaxşı halda həmin tədbirlərin bəzilərini mexaniki olaraq Azərbaycan şəraitinə uyğunlaşdırmaqdan ibarət olmuşdur. Bütün bunların məntiqi nəticəsi isə göz qabağındadır.

Bu gün Azərbaycan hökumətinin və dövlətinin nəinki yeni şəraitdə uyğun iqtisadi siyasəti yoxdur, hətta bu siyasətin konkret olaraq hansı təşkilat, qurum tərəfindən işlənilib hazırlanması belə bəlli deyil. Əslində vəzifə - nomenklatura baxımından hər şey yerli-yerindədir. Lakin iqtisadiyyatda yaranmış belə ağır şərait, hərc-mərclik üçün cavabdeh olan təşkilatlar və şəxslər yoxdur.

Bütövlükdə iqtisadi siyasət, o cümlədən islahatların aparılması sahəsində ümumi strateji xəttin olmaması üzündən taktiki gedişlərdə səhvlər edilir, bir-birilə uzlaşmayan, hətta biri digərini inkar edən addımlar atılır. Özü də ən çox narahatlıq doğuran budur ki, son üç-dörd ildə eyni səhvləri bir neçə dəfə təkrar etməli olmuşuq. Təəssüf ki, bu xoşagəlməz hal yenə də davam edir.

Aparılan elmi araşdırmalar və bir sıra ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, radikal islahatların həyata keçirilməsi, iqtisadi sistemin transformasiyası prosesindən çətin vəzifə müəssisələrin iqtisadi müstəqilliyinin təmin olunması, istehsalın

səmərəliliyinin və yüksək məhsullar əməyə həvəsin artırılmasıdır.

Bu vacib vəzifənin həlli bir tərəfdən iqtisadi sistemin yeniləşdirilməsi, iqtisadiyyatda radikal islahatlarm cəmiyyət, onun üzvləri üçün daha az itkilər hesabına başa gəlməsinə, digər tərəfdən isə islahatların əsas məqsədinə, yəni iqtisadi tərəqqiyə, ümumi fərvanlığa daha tez nail olmağa şərait yaradır.

Birinci vən başlıca səhvimiz ondan ibarətdir ki, sosializmi obyektiv iqtisadi qanunların tələblərinə etinasızlıqda, iqtisadiyyatı siyasətə, ideoloji mülahizələrə qurban verməkdə günahlandırdığımız halda, özümüz həmin günahlara dörd-beş dəfə çox yol' verdik.

Özü də hökumət, dövlət səviyyəsində. İstehsal, onun səmərliliyinin yüksəldilməsi qaldı bir tərəfdə, düşdük maliyyə, vergi, gömrük, qiymət, idxal-ixrac kimi siyasətlərin üzərinə. Əlbəttə, bunlar arasındakı qarşılıqlı əlaqənin mövcud olduğunu heç kim inkar etmir. Lakin burada prinsipial planda söhbət nəyin birinci və nəyin ikinci olmasından, bu növbəliyi düzgün müəyyən etməkdən gedir.

Biz marksizm-leninizm həтта burjua ideoloqları və iqtisadçıları tərəfdən diqqətlə öyrənilən və mənimsənilən bir müddəasına-cəmiyyətin tərəqqisinin və rifahın məhz geniş təkrar istehsaldan asılı olması barədə nəzəriyyəsinə etinasızlıq göstərdik.

Belə bir həqiqəti unutduq ki, yeni, daha mütərəqqi texnika və texnologiyanın tətbiqi, işçilərin peşə hazırlığının yüksəldilməsi yolu ilə əmək məhsuldarlığı və bütövlükdə istehsalın səmərliliyi artırılırsa, qiymətlərin xarici iqtisadi fəaliyyətin və son nəticədə iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, ucdantutma özəlləşdirmə heç vaxt cəmiyyətin ümumi tərəqqisi və rifahın yüksəldilməsini təmin edə bilməz.

Dünya təsərrüfat sisteminə qoşulmam, onunla inteqrasiyanı nəzərdə tutan açıq, liberal xarici iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi, bazar münasibətlərinin formalaşması ilə əlaqədar Azərbaycanın iqtisadi sisteminin transformasiya olunması prosesi ən zəruri və eyni zamanda ən mürəkkəb strateji vəzifələrdən biridir.

Çünki burada xarici ölkələrdən qabaqcıl texnologiya, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər gətirməklə və xarici firmaların, şirkətlərin yardımını ilə öz məhsullarını

dünya bazarma çıxarmaqla iqtisadiyyatda məqsədyönlü struktur dəyişiklikləri aparmaq, onun səmərəliliyini yüksəltmək və beləliklə cəmiyyətin ümumi tərəqqisinə kömək etmək mümkündür.

İlk baxışda cəlbədiçi görünən bu perspektivlər arxasında çoxlu mürəkkəb, təzadlı problemlər durur. Hələ vaxtı ilə Adam Smit özünün məşhur «Xalqların sərvətlənməsinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqatlar» nəzərində göstərirdi ki, əmtəə istehsalçıların bazardan qarşılıqlı surətdə faydalanması yalnız o zaman mümkündür ki, onların hər biri öz məhsulunu daha ucuz, aşağı xərclərlə istehsal etsin.

Bu tezis ola bilsin ki, hazırkı realıqla, ilk növbədə bizim realıq. vəməsələyə baxışlarımızla tam uzlaşmır. Lakin o, bazar münasibətləri tələbləri baxımından həm iqtisadiyyatı dünya dövlətləri üzünə açmaq, onlarla inteqrasiyaya girmək, həm də dünya bazar qiymətlərinə istiqamət götürmək, milli valyutanın dövrli valyutalarla kurslarını müəyyənləşdirmək baxımından çox şey deyir.

İqtisadiyyatı uzun müddət qapalı bir ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması yalnız o zaman iqtisadi və sosial sarsıntı ilə nəticələnməz ki, həmin dövlətin bazarına çıxarılması və dünya bazar qiymətlərinə satılması məhsulları olsun.

Digər tərəfdən, daxili sabitlik baxımından bu məhsulların son məhsul, yoxsa xammal olmasından da çox şey asılıdır. Əgər dünya bazarına çıxarılan bilavasitə son məhsuldursa, onda ölkə iqtisadiyyatına xarici iqtisadi təsir yalnız struktur dəyişikliklərinə olacaq və ixrac təyinatlı sahələrin inkişafı ön plana keçəcək. Əksinə, bazara yalnız xammal çıxarılsa, onda iqtisadiyyata xarici təsir həm xarakter, həm də miqyas baxımından daha çox olacaq.

Xammal şəklində olan məhsulların xüsusilə karbohidrogenli təbii xammalların dünya bazar qiymətləri ilə reallaşdırılması o qədər çətinlik doğurmur. Lakin həmin xammalı ixrac edən ölkənin iqtisadiyyatına mənfi təsir bundan sonra başlanır.

Ayındır ki, qiymətlərin liberallaşdırılması şəraitində öz məhsulunu, yəni xammalı dünya bazar qiymətləri ilə xarici ölkələrə satan müəssisə onu daxili

bazarda bundan aşağı qiymətə satmayacaq, daxili bazarda da onun qiyməti qalxacaq.

Eyni zamanda qiymətlərin qalxmasının həm səbəbi, həm də nəticəsi kimi əmək haqqı yüksələcək. Təhlil göstərir ki, bu zaman bütövlükdə qiymətlərin və əmək haqqının qaldırılması yarışı nəinki istehsalın həcmi artırılmasına, əksinə, çox zaman onun azalmasına ilə müşayiət olunur. Məhz bu səbəbdən inflyasiya prosesi nəzarətdən çıxır və islahatçıların müflisləşməsi prosesi güclənir.

Beləliklə, qiymətləri dünya bazar qiymətlərinə uyğunlaşdırmaq yolu ilə ayrı-ayrı sahələri böhrandan çıxarmağa çalışanlar böyük səhv edirlər. Axı biz neftin qiymətini dünya bazar qiymətinə asanlıqla qaldırısaq da, onun məhsuldarlığını, maya dəyərini həmin dövlətlərin səviyyəsində çatdırıb bilmirik. Azərbaycanın neft sənayesinin dünyanın neft çıxaran ölkələrindən fərqli olaraq zərərlə işlənməsinin səbəbini ilk növbədə məhsulun maya dəyərində istehsalın səmərəliliyinin aşağı olmasında axtarmaq lazımdır, qiymətdə yox.

Bu hal neft sənayesi məhsulundan istifadə və ona xidmət edən bütün sənaye sahələrinə də aiddir. Məsələn, 2005-ci ilin məlumatları üzrə aparılmış hesablamalara görə Türkiyədə sərf edilmiş hər ton yanacaq müqabilində 3 min 626 dollarlıq, İranda 2 min 685 dollarlıq, İsveçrədə 3 min 919 dollarlıq məcmu daxili məhsul istehsal edildiyi halda, Azərbaycan Respublikasında bu göstərici üç-dörd dəfə az, yəni 817 dollar olmuşdur.

Digər tərəfdən, inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində, o cümlədən qonşu Türkiyədə hər kilovatt-saat elektrik enerjisi istehsalı üçün 270-280 qram, respublikamızda isə 375-380 qram şərti yanacaq 'sərf olunur. Bu ölkələrdə elektrik stansiyalarının faydalı işəmsalı orta hesabla 55 faiz, bizdə 33 faizdir.

Milli iqtisadiyyatımız dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya prosesində zərərli təsirlərdən ciddi surətdə qorunmalıdır. Bunun üçün dünya bazar qiymətləri yalnız respublikadan kənara ixrac edilən məhsullar üçün, habelə digər dövlətlərlə qarşılıqlı hesablaşma zamanı tətbiq oluna bilər.

Daxili bazarda isə qiymətlərin dünya bazarı qiymətləri səviyyəsinə çatdırılması məhsulların maya dəyərinin aşağı salınması, əmək məhsuldarlığının artırılması və bütövlükdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolu ilə aparılmalıdır. Əks təqdirdə yerli istehsalçıların xammal imkanları məhdudlaşacaq. Həmçinin daxili bazarda xammalın qiymətinin həddən artıq qalxması üzündən istehsalın həcmi kəskin şəkildə düşəcək.

İkincisi, milli iqtisadiyyatın ixrac yönümü dövrli xarici valyutalara nisbətən milli valyuta kursunun süni şəkildə aşağı salınması yolu ilə deyil, dünya bazarına yüksək rəqabət qabiliyyətli məhsullar çıxarmaq yolu ilə təmin olunmalıdır.

Üçüncüsü, idxal-ixrac əməliyyatının liberallaşdırılması xarici iqtisadi əlaqələr sahəsindəki mövcud bürokratik əngəllərlə eyniləşdirmək olmaz.

Bu həqiqətdir ki, iqtisadiyyatın birdən-birə dünya dövlətləri üzündə açılması ölkəmiz üçün həm iqtisadi, həm də sosial cəhətdən təhlükəlidir. Digər tərəfdən, dünya təsərrüfat sistemindən təcrid olunmaq və iqtisadiyyatı qapalı vəziyyətdə saxlamaq yenə də tərəqqidən geri qalmaq deməkdir. Yaxşı, bəs çıxış nədir?

Bəzi dünya dövlətlərinin bu sahədəki təcrübəsi aşağıdakı nəticəyə gəlməyə imkan verir: xarici-iqtisadi siyasət ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf mənafeyi ön plana çəkilməklə işlənilib hazırlanan və bilavasitə respublika prezidenti tərəfindən yerinə yetirilməsinə nəzarət edilən dövlət proqramı əsasında aparılmalıdır. Həmin proqramda xarici iqtisadi fəaliyyət strategiyası müəyyənləşdirildikdən sonra mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektləri- hüquqi və fiziki şəxslər xarici iqtisadi əlaqələrdə sərbəst iştirak edə bilərlər.

Bu mənada respublika prezidentinin «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında» 5 aprel 1994-cü il tarixli fərmanının xüsusi əhəmiyyəti var.

Bizə elə gəlir ki, respublika iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyasının bünövrəsini düzgün qurduqdan sonra həm təsərrüfatçılıq və beynəlxalq elmi-texniki, humanitar əməkdaşlıq sahəsində, həm də radikal islahatların

aparılması prosesində bu integrasiyadan daha yaxşı bəhrələnmək olar.

Müasir şəraitdə istehsal və kapitalın təmərküzləşməsi prosesinin güclənməsi prosesinin güclənməsi inhisarların təsirinin kəskin artmasma gətirib çıxarmışdır. İqtisadiyyatın əksər sahələrinin inhisarlaşmasının yüksək dərəcəsi inhisarların bir çox əmtəə bazarlarının konyukturasına təsiri üçün əlverişli şərait yaradır və onların əsas vasitəsi istehsal və qiymətlərin tənzimlənməsidir.

Təklif tələbdən üstünlüyünün böhranlı vəziyyətlərindən çoxsaylı xırda əmtəə istehsalçıları istehsalı genişləndirməklə qiymətləri aşağı salırlar. Müasir inhisarlar başqa istiqamətdə fəaliyyət göstərirlər.

Onlar təklifi mövcud tələbə uyğunlaşdıraraq istehsal həcmi ixtisar edirlər və qiymətləri yüksək səviyyədə saxlayırlar. Qeyd edilməlidir ki, bu və ya digər bazarın inhisarlaşması səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa inhisar və qeyri inhisar qiymətləri arasında fərq bir o qədər böyük olar.

Müvafiq olaraq inhisarların təsiri altında əmtəə kütləsinin artımı və qiymətlərin azalması meylləri zəifləyir və bu mənada inhisarlaşma konyuktur tərəddüdləri amplitudunu məhdudlaşdırır. İstehsal və qiymətlərin tənzimlənməsindən əlavə beynəlxalq inhisarlar konyukturaya təsirinin başqa bir vasitəsindən də istifadə edirlər. Hər bir transmilli şirkətin daxilində xüsusi süni «idarə olunan» bazar fəaliyyət göstərir ki, şirkətlərin müxtəlif ölkələrdə yerləşən filialları bir-birinə məhsullar, xidmətlər və lisenziyalar alıb-satırlar, kreditlər verirlər və s.

Müasir şəraitdə iri transmilli şirkətlərin dünya əmtəə bazarları qiymətlərinə təsiri dəyər qanunun və tələb-təklif mexanizminin fəaliyyətini tam əks etdirmirsə də, qiymətlərinin səviyyəsinin, eləcə də onların hərəkət dinamikasının modifikasiyasına (dəyişməsinə) gətirib çıxarır.

İstehsalın tənzimlənməsi strategiyası müasir kartellər çərçivəsində inhisarlarla, əgər onlar məhsul və xidmətlərin satıcılarıdırsa yüksək inhisar qiymətləri, əgər alıcılardırsa aşağı qiymətlər müəyyən etməyə, daha doğrusu onlara əlverişli olan şərtləri diktə etməyə imkan verir.

Bundan başqa bazarların inhisarlaşması adətən qiymətlə hərəkətinin nizamlanmasına, yəni onların kəskin tərəddüdlərsiz, sabit xarakter almasına gətirib çıxarır. İnhisarların bazar qiymətlərinə təsir gücü bazarın inhisarlaşması dərəcəsindən asılıdır. Bazarın tam inhisarlaşması istehsalın qiymətləri diktə edən bir şirkətin əlində cəmlənməsi qeyri-mümkündür.

Lakin tam inhisarlaşmanın olması inhisar qiymətəmələgəlməsi praktikası üçün səddlər yaratmır. Birincisi ona görə ki, inhisar qiymətlərinin qoyulması baxımından real hakimiyyətə nail olmaq üçün ondan 40 ilə qədərində nəzarət etmək kifayətdir. İkincisi, yerli iri şirkətlər tərəfindən bazarın kollektiv inhisarlaşmasının bir çox formaları mövcuddur.

Müasir əmtəə bazarları üçün məhsulların istehsalı və satışının böyük hissəsini əhatə edən 10-20 şirkətin birləşməsi xarakterikdir. Beləşəraitdə təxminən eyni güclü rəqiblərin qiymət rəqabəti onlar üçün faydasız və təhlükəli olur.

Buna görə də adətən şirkətlərin bazarın bölünməsi qiymətlərin birgəməyyəyə alınması haqqında gizli sövdələşmə meylləri üstünlük təşkil edir.

Müasir dövrdə inhisarların gizli sövdələşmələrinin daha geniş yayılmış forması qiymətlərdə «liderlik»- dir. Bu, sahədə mövcud olan müəssisələrin əksəriyyətinin qiymətlərinin qoyulması zamanı dünyanın iri şirkətlərinin məhsullarına əsaslanması ilə bağlıdır.

Dünya bazarında qiymətlərin inhisar tənzimlənməsi çox vaxt şirkətlərin qiymətlərin uyğunlaşdırılmasına, onların sabitləşdirilməsinə, kəskin tərəddüdlərə yol verilməsinə istiqamətlənmiş fəaliyyətləri çıxış edir.

Həqiqətən də bazarın inhisarlaşması dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa qiymət dinamikası bir o qədər «yctkin» olur. Eyni zamanda bazarın xüsusi inhisar əsasında bu cür tənzimlənməsi ona gətirib çıxarır ki, qiymətlər yalnız daim artma meyllərinə malik olurlar.

Lakin inhisarlar tərəfindən qiymətlərin şəkilləşdirilməsi qeyri-məhdud deyildir. Rəqabət mübarizəsi şirkətlərə qiymətlərin həddindən artıq yüksəldilməsinə

imkan vermir. Qiymətlərin inhisar yüksəldilməsini öz-özlüyündə yüksək inhisar mənfəəti əldə etmək imkanı olan sahələrə giriş üçün rəqabətin yüksəldilməsinə səbəb olur.

Ona görə də inhisar sahələrinin əksəriyyətində rəqib inhisarlar (autsayderlər) də fəaliyyət göstərirlər. İnhisarlar və autsayderlər arasında mübarizərəqabət mübarizəsinin mühüm formalarından biri olmaqla qiymətlər birbaşa təsir göstərir. Autsayderlər tərəfdən rəqabətdən başqa sahə daxilindən də rəqabət mövcuddur. Qiymətlərin səviyyəsinə bundan əlavə sahələrarası rəqabət də təsir göstərir.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrindəözəl sahibkarlıq və ticarət prinsipləri hökm sürür. Praktikada bu prinsip onu bildirir ki, hər bir şəxs (fiziki və hüquqi) qanunla qadağan olunmamış istənilən fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər. Bu prinsipdən respublikanın iqtisadi həyatının bir mühüm prinsipi- məhsul və xidmətlərə qiymətlərin formalaşması sferasında sərbəstlik prinsipi də irəli gəlir.

Qiymətlərin müəyyən edilməsinin mövcud sərbəstlik prinsiplərinə baxmayaraq həmin ölkələrdə dövlət iqtisadi həyatın bu mühüm sahəsinəöz tənzimləyici təsirini göstərir.

Bu məqsədlə xüsusi inzibati hüquqi mexanizmlər yaranır ki, bunların köməyiylə dövlət müəyyən şəraitdə qiymətməmələgəlmə proseslərinəöz təsirini göstərə bilsin.

ABŞ-da AİB-də (Avropa İqtisadi Birliyi) qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi aşağıdakı əsas formalarda həyata keçirilir:

1. Dövlət tərəfdən formal olaraq qeyd edilmiş qiymətlər səviyyəsitətbiq edilir. AİB, birliyə daxil olan bütün ölkələrdə qeyd edilmişqiymət səviyyələri müəyyən edilir. Bu cür tənzimləmələr bazar qiymətlərini müəyyən edilmiş aşağı və yuxarı hədd çərçivəsi arasında dəyişməyə imkan verir. AİB-də müəyyən edilmiş qiymət səviyyələri birliyin bütün ölkələri üçün məcburidir.

2. İstehsal vasitələri və kənd təsərrüfatı məhsullarının bazarqiymətlərinin dinamikasına və bu qiymətlər arasındakı nisbətlərə nəzarət;

3. Kənd təsərrüfatında istehsal xərclərinin dinamikasına nəzarət;

4. Dövlət satınalma təşkilatları fəaliyyət göstərir ki, bunlar dafermerlərdən kənd təsərrüfatı məhsullarını zamanət edilmiş qiymətlərlə alırlar.

5. Bazar qiymətlərinin səviyyəsinə bir sıra köməkçi amillərlə təsiri.

6. Kənd təsərrüfatında gəlir və yığımın formalaşması prosesinin qiymətlər vasitəsilə idarə edilməsi.

7. İxrac qiymətlərinə əlavələr. Bu ölkələrdə kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi əsasən qiymətlərin köməyi ilə aparılır.

Dünya əmtəə bazarlarında qiymətəmələgəlmə proseslərinin öyrənilmə-sində çətinlik ondan ibarətdir ki, qiymətlərin daim tərəddüd etməsi şəraitində onların real səviyyəsi haqqında məlumatların əldə edilməsindədir. Dünya ticarətində satıcıların hər bir konkret və bazanın konyuktur vəziyyətindən irəli gələrək tətbiq etdikləri güzəşt və əlavələrin bütöv sistemindən istifadə edilir.

Praktikada ölçüsü sifarişinin həcmindən asılı olaraq dəyişən kəmiyyət' güzəştləri, eləcə də «sadələşmə» güzəştləri geniş yayılmışdır. Dünya ticarətində demək olar ki, heç bir sadələşmə satıcının ilkin təklif etdiyi qiymətlərlə başa çatmır.

Danışıqlar əsasında razılaşdırılan sövdələşmə güzəştlərinin kəmiyyəti bir çox amillərlə müəyyən olunur: konyuktur vəziyyəti məlgöndərənin istehsal güclərinin yüklənməsi və hətta ayrı-ayrı ölkələrdə tətbiq edilmiş ticarət ənənələri. Sövdələşmə güzəştlərinin kəmiyyəti həm də asılı satıcılar arasındakı münasibətlərin xarakterindən asılıdır.

Qiymətdə baş verən dəyişikliklərin aşkara çıxarılması və dərk edilməsi üçün təkcə qiymətləri təhlil edilən konkret bazarda vəziyyət deyil eləcə də, qarışıq bazarların və ümumtəsərrüfat konyukturunun inkişaf meyllərini bilmək çox vacibdir. Bu məlumatlar qiymətlərdə inflyasiyanın, rəqabətin, istehsal gücünün yüklənməsi dərəcəsinin, tədiyyəşərtlərindəki dəyişikliklərin və digər amillərin təsirini nəzərə almaq imkan verir.

Qiymətlərin təhlili həm də əmtəənin keyfiyyətini və onun dəyər texniki-iqtisadi parametrlərini xarakterizə edən göstəricilərin nəzərdən keçirilməsini tələb

edir.

Beləliklə, qiymətlərin təhlilində baş verən dəyişikliklərinin kəmiyyət qiymətləndirilməsindən başlayaraq qiymət səviyyəsində bu və ya digər dəyişikliyi doğuran amillərin aşkara çıxarılması və nəzərdən keçirilməsi kimi kompleks məsələlər daxildir.

İstehsal texnologiyasında, əmtəənin istehlakı şəraitində, həmin əmtəələrlə beynəlxalq ticarətin həcm və istiqamətində, firmanın strukturunda və sairədə baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi qiymətlərin dəyişilməsi təmayüllünü daha aydın başa düşməyə imkan verir.

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, qiymətlərin təhlilinin əsası, əmtəənin istehsal və reallaşması sferasında baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsidir. İstehsal gücünün yüklənməsi dərəcəsinin və elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında istehsal texnologiyasının yeniləşməsi proseslərinin tədqiqi çox vacibdir.

Beynəlxalq əmtəə dövriyyəsinin dəyişən strukturu və həcmi, dünya ixracatında (üsusi və ya hər hansı bir aylıq əmtəə qruplarının) bir çox ölkələrin xüsusi çəkisinin artması və digərlərinin payının azalması, eləcə də bu dəyişmələrin səbəbləri – bütün bunlar qiymət təhlilində nəzərə alınmalıdır.

Dünya bazar qiymətlərində valyuta məzənnəsinin tərəddüdü də daxil olmaqla pul-kredit sferası da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Yuxarıda qeyd edilən amillərin qiymətlərə təsirinin kəmiyyət qiymətləndirilməsi bu və ya digər əmtəənin qiymət səviyyəsini və dinamikasını xarakterizə edən müvafiq göstəricilərin cəlb edilməsi yolu ilə aparıla bilər. Əmtəənin qiymətlərinə ayrı-ayrı amillərin təsiri dərəcəsi, müddətliyi (davamlılığı) və vaxtı (zamanı) həmin əmtəənin istehsalı, dövriyyəsi, istehsala prosesində baş verən konkret şərtlərlə müəyyən olunur.

Bu zaman həmin əmtəənin ictimai təkrar istehsalı prosesində hansı yeri tutmasından müvafiq bazarda ümumtəsərrüfat konyukturu və situasiyası arasında qarşılıqlı asılılıq və əlaqələrin obyektiv şəkildə mövcudluğundan, bazarda konyukturanın inkişaf xüsusiyyətlərindən çox asılıdır.

Əmtənin özünü yaxşı bilmədən qiymətlərin səviyyəsi haqda düzgün təsəvvür yaratmaq olmaz. Buna görə də qiymətlərin təhlilinə keçməzdən əvvəl qiymətləri müəyyən olunan əmtəələrin keyfiyyət xarakteristikası ilə tanış olmaq lazımdır.

Beləliklə, hansı bir əmtənin seçilməsindən asılı olmayaraq onun xarakteristikasını vəbaşıca tətbiq sahələrini bilmək zəruridir. Bu zaman həmin əmtənin bu və ya digər sahədə istehsalın ümumi həcmində xüsusi çəkisi heç də dəyişilməz qalmır, texniki-tərəqqinin və digər amillərin təsiri altında müəyyən vaxt ərzində çox dəyişilir.

Buna görə də hər bir əmtənin istehlakı sırasında baş verən dəyişikliklərə daim riayət etmək lazımdır. Bu dəyişikliklər təkcə istehsal və reallaşma həcminə deyil, həm də qiymətlərə bilavasitə təsir göstərir.

Beləliklə, baş verən dəyişikliklərin səbəblərinin və ya tutulan tərəqqinin, müddətliliyinin düzgün başa düşülməsi üçün təkrar istehsalın tsikli gedişində konkret əmtəələrə olan tələb əsas əmtəə qrupları üzrə tələb və təklifin hərəkətinin təhlil etməklə araşdırılmalıdır.

Kontrakt qiymətləri göndəriş və ödəmələrin müvafiq şərtləri daxilində müəyyən keyfiyyət səviyyəsinə malik məhsulların həqiqi qiymət səviyyəsini əks etdirir. Lakin konkret qiymətlər haqqında məlumatların əldə edilməsi o qədər də asan deyildir, çünki onlar kommersiya sirrləri kimi çıxış edirlər.

Bəzən bağlanmış kontraktlar haqqında məlumatlar mətbuatında, xüsusi jurnallarda sövdələşmənin əsas detalları göstərilmədən nəşr olunur.

Birja kotirovka qiymətləri- əmtəə birjalarında satılan məhsulların qiymətləridir. Onlar məhsulun keyfiyyəti, göndərişin həcm və müddəti, valyuta ödəmələri və s. baxımdan real kontrakt qiymətləridir. Birja qiymətləri konyuktur dəyişikliklərinə daha həssas reaksiya göstərir və təsadüfi amillərin təsirini də əks etdilər.

Birincisi, iqtisadi nöqteyi- nəzərdən qiymətlərin sadə «sıçrayışı» faydalı və məqsəduyğun olmadıqda belə qiymətlərin ösünü tənzimləməsi mövcud olur. İstehsalçı öz mövqelərini möhkəmlətmək üçün qiymətlərin səviyyəsinin

optimallaşdırılmasında maraqlıdır.

Belə qiymət sistemi olduqca mürəkkəbdir, onu sadələşdirmək olmaz, o, yalnız firmadaxili məlumatlara deyil, həm də bazar institutlarından daxil olan xarici məlumatlara əsaslanır.

İkincisi, dövlət iqtisadi fəaliyyətin bu mühüm sahəsinə tənzimləyici təsir göstərir. Bunun üçün xüsusi inzibati hüququn mexanizmlər yaradılır. Dövlət daxili qiymətməmələgəlmə prosesinə əsasən iki istiqamətdə təsir edir. Qiymətlərin birbaşa tənzimlənməsi və qiymətlərə nəzarət.

Bir çox inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində qiymətlərin dövlət tənzimlənməsinin qanunlar, fərmanlar, göstəricilər şəklində hüquqi əsası yaradılmışdır. Bununla bərabər qiymətlər, onlar səviyyə və dinamikası haqqında sistemə (statistik) məlumatlar vaxtaşırı nəşr olunur. Bu məlumatlardan adətən gəlirlərin səviyyəsinin tənzimlənməsində onların indeksləşdirilməsində istifadə edilir.

Ümumiyyətlə, qiymətlər sistemi elə vahid bir tərkibdən ibarətdir ki, onun ayrı-ayrı elementləri həm öz aralarında və həm də iqtisadi həyatın başqa cəhətlər ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

Ona görə də, hər hansı bir sahədə qiymət üzrə inkişaf proqnozunu işləyib hazırlayarkən həmin qiymətlərin başqa növlərinin və ya başqa sahə qiymətlərinin necə təsir göstərdiyini, qiymətlərin səviyyə və nisbətlərində və ya qiymət modelində təklif olunan dəyişikliklərin iqtisadi və sosial nəticələrini nəzərə almamaq olmaz. Deməli, qiymətlərin proqnozlaşdırılması məsələlərinə xüsusi diqqət artırılmalıdır.

İndiki şəraitdə qiymətlər sisteminin proqnozlaşdırılmasının bir sıra mühüm vəzifələri həyata keçirilməlidir.

Bunlardan biri qiymətlər sistemində ictimai-zəruri əmək məsrəflərinin səviyyə, nisbət və dinamikasını get-gedə daha dolğun əks etdirmək, bəzi məhsullara sərbəst qiymətlərinin yuxarı və aşağı həddlərini müəyyən etməyə, strateji məhsulların qiymətlərinin tədricən dünya bazar qiymətlərinə yaxınlaşdırılması və iqtisadi baxımdan əsaslandırılmış qaydada qiymət saxlanılmasından ibarətdir.

Qiymətlərin ardıcıl surətdə yüksəlməsi, pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi, bunun nəticəsində ayrı-ayrı əhali qruplarının yoxsullaşması və sair ziddiyyətlərin xas olduğu inflyasiya siyasətinə gətirib çıxarır. Odur ki, qiymətlər sahəsində iqtisadi məsələləri müəyyən edərkən inflyasiya meyllərini qəti inkar edən zəruri tədbirlərin işlənilib hazırlanmasına böyük diqqət yetirilməlidir.

Qiymətlərin hərəkətindəki bu əsas istiqamət proqnozlaşdırmanın işləyib hazırlanması və həyata keçirilməsində nəzərə alarkən; birincisi, ayrı-ayrı qiymət növlərinin hərəkət xüsusiyyətlərini, onların dəyişməsinin iqtisadi və sosial şərtlərini və nəticələrini; ikincisi.

Ayrı-ayrı sahələr və məhsul qrupları üzrə ictimai-zəruri əmək məsrəflərinin səviyyə və nisbətlərinin dəyişmə xüsusiyyətlərini; üçüncüsü, qiymətlərin strukturuna və səviyyəsinə təsir göstərən yaranmış qiymət modelinə keyfiyyət dəyişiklikləri daxil etmək imkanlarını nəzərə almaq lazımdır.

Qiymətlərin dinamikası hərtərəfli nəzərə alınmalı, bütün qiymət növləri və xidmətlər üçün əlavə güzəştlərin, proqnozları qarşılıqlı və hə dəəlaqəli qaydada işlənməlidir.

Bütün bu tədbirlərin həyata keçirilməsi respublikamızın iqtisadi və sosial inkişafına müvafiq olaraq qiymətlərin elmi cəhətdən əsaslandırılması və düzgün proqnozlaşdırılması qiymət sisteminin əmələ gəlməsi üçün ən mühüm şərtlərdən biridir.

Qiymətdə başverən dəyişikliklərin aşkara çıxarılması və dərk edilməsi üçün təkcə qiymətləri təhlil edilən konkret bazarda vəziyyət deyil eləcə də, qarışıq bazarların və ümumtəsərrüfat konyukturunun inkişaf meyllərini bilmək çox vacibdir. Bu məlumatlar qiymətlərdə inflyasiyanın, rəqabətin, istehsal gücünün yüklənməsi dərəcəsinin, tədiyyəşərtlərindəki dəyişikliklərin və digər amillərin təsirini nəzərə almaq imkan verir.

Qiymətlərin təhlili həm dəəmtəənin keyfiyyətini və onun dəgər texniki-iqtisadi parametrlərini xarakterizə edən göstəricilərin nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Beləliklə, qiymətlərin təhlilində baş verən dəyişikliklərinin kəmiyyət

qiymətləndirilməsindən başlayaraq qiymət səviyyəsində bu və ya digər dəyişikliyi doğuran amillərin aşkara çıxarılması və nəzərdən keçirilməsi kimi kompleks məsələlər daxildir.

İstehsal texnologiyasında, əmtəənin istehlakı şəraitində, həmin əmtəələrlə beynəlxalq ticarətin həcm və istiqamətində, firmanın strukturunda və sairədə baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi qiymətlərin dəyişilməsi təmayüllünü daha aydın başa düşməyə imkan verir.

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, qiymətlərin təhlilinin əsası, əmtəənin istehsal və reallaşması sferasında baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsidir. İstehsal gücünün yüklənməsi dərəcəsinin və elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında istehsal texnologiyasının yeniləşməsi proseslərinin tədqiqi çox vacibdir.

Beynəlxalq əmtəə dövriyyəsinin dəyişən strukturu və həcmi, dünya ixracatında (üsusi və ya hər hansı bir aylıq əmtəə qruplarının) bir çox ölkələrin xüsusi çəkisinin artması və digərlərinin payının azalması, eləcə də bu dəyişmələrin səbəbləri – bütün bunlar qiymət təhlilində nəzərə alınmalıdır.

Yuxarıda qeyd edilən amillərin qiymətlərə təsirinin kəmiyyət qiymətləndirilməsi bu və ya digər əmtəənin qiymət səviyyəsini və dinamikasını xarakterizə edən müvafiq göstəricilərin cəlb edilməsi yolu ilə aparıla bilər. Əmtəənin qiymətlərinə ayrı-ayrı amillərin təsiri dərəcəsi, müddətliyi (davamlılığı) və vaxtı (zamanı) həmin əmtəənin istehsalı, dövriyyəsi, istehsala prosesində baş verən konkret şərtlərlə müəyyən olunur.

Bu zaman həmin əmtəənin ictimai təkrar istehsalı prosesində hansı yeri tutmasından müvafiq bazarda ümumtəsərrüfat konyukturu və situasiyası arasında qarşılıqlı asılılıq və əlaqələrin obyektiv şəkildə mövcudluğundan, bazarda konyukturanın inkişaf xüsusiyyətlərindən çox asılıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Təhlil nəticəsində aydın olur ki, hər hansı bir məsələni proqnozlaşdırılan dövr ərzində baş verə bilən müxtəlif konyuktur tərəddüdlərin ölçüsünü və müddətliyini düzgün və dəqiq nəzərə alınsın. Artıq yuxarıdakı fəsillərdə qeyd edildiyi kimi, istənilən əmtəə bazarının inkişafı müxtəlif amillərin təsiri ilə müəyyən olunur ki, onların bir hissəsi əvvəlcədən dəqiq uçota alına bilmir. Belə ki, imkanları əvvəlcədən bütövlükdə tam dəqiqliklə ölçmək cəhdi etibarsız bir iş olardı, çünki söhbət iqtisadiyyatın inkişafının əsas modellərini konkret halda isə təkrar istehsal tsikllərinin dövriliyindən asılı olaraq qiymətin proqnozlaşdırılmasından gedir. Məhz bu mənada uzunmüddətli proqnozlaşdırma nəinki mümkündür, həm də zəruridir.

Qiymətlərin proqnozlaşdırılmasının əsas məzmunu qiymətlər sisteminin əsas inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsindən dövlətin sosial - iqtisadi vəzifələrindən və uzun müddətli təsərrüfat göstəricilərinin tələbləri nəzərə almaqla qiymətlərin əmələ gəlməsi metodologiyasının təkmilləşdirilməsindən, onların səviyyə və nisbətlərin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Topdansatış, pərakəndəsatış, satınalma və xidmət tariflərinin ərazilər üzrə kompleksli əlaqiləndirilməsinin uyğunlaşdırılması və respublikanın bütün ərazisi üzrə onların səviyyələrinin iqtisadi baxımdan əsaslandırılaraq bir - birinə yaxınlaşdırılması; iqtisadi rayonlarda qiymətlər sisteminin coğrafi prinsipi üzrə proqnozlaşdırılması üçün proqramların işləyib hazırlanması və onun həyata keçirilməsi günün vacib məsələlərindən biri olmalıdır.

Qiymətlərin idarə olunması mexanizmdə qiymətlərin proqnozlaşdırılmasında qiymət gətirən amillərinin dəyişilməsi və qiymətlərdəyişilmələrinin qarşılıqlı təsiri barədə böyük həcmdə iş aparmaq, proqnoz qiymət indekslərinin variantlarını düzgün müəyyənləşdirmək lazımdır.

Iqtisadi - riyazi modellərdən və elektron - hesablama maşınlarından istifadə etmədən qeyd olunan məsələləri keyfiyyətlə həll etmək əslində mümkün deyildir. Bu baxımdan inkişaf etmiş kapitalist ölkələrini bu sahədəki geniş təcrübəsindən istifadə

etmək lazımdır.

Qiymətli proqnozlaşdırılmasının birtipli modellərinin, eləcə də müxtəlif növ məhsulları qiymətlərinin hesablanmasının işlənilib hazırlanması qiymətlərin əmələgəlməsi məsələlərinin həlli üçün birtipli alqoritmlərin və standart proqramların yaradılması vacib məsələlərdən biri olmalıdır.

Təhlil göstərir ki, qiymətlərin proqnozlaşdırılmasında əsasən qiyməti əmələ gətirən amillərinin dəyişməsi və qiymətlərin dəyişmələrinin qarşılıqlı təsiri barədə böyük həcmdə iş aparmaq və perspektiv qiymət indekslərinin müxtəlif variantlarını hesablamaq lazım gəlir.

Aparılan elmi araşdırmalar və bir sıra ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, radikal islahatların həyata keçirilməsi iqtisadi sistemin transformasiyası prosesində ən çətin vəzifə müəssisələrin iqtisadi müstəqilliyinin təmin olunması istehsalın səmərəliliyinin və yüksək məhsullara əməyin həvəsini artırılmasıdır.

Bu vacib vəzifənin həlli bir tərəfdən iqtisadi sistemin yeniləşdirilməsinə, iqtisadiyyatda radikal islahatların cəmiyyətə, onun üzvləri üçün daha az itkilər hesabına başa gəlməsinə digər tərəfdən isə islahatların əsas məqsədinə, yəni iqtisadi tərəqqiyə tez nail olmağa şərait yaradır.

Ümumiyyətlə qiymətlərin proqnozlaşdırılmasında və onların dövlət tənzimlənməsinin qanunlar, fərmanlar və sair göstəricilər şəklində hüquqi əsası yaradılmalıdır. Bununla bərabər qiymətlər, onlar səviyyə və dinamikası haqqında sistematik (statistik) məlumatlar vaxtaşırı nəşr olunması və bu məlumatlardan adətən gəlirlərin səviyyəsinin tənzimlənməsində onların indeksləşdirilməsindən düzgün istifadə edilməlidir.

Qiymətlərin proqnozlaşdırılması onların qanunauyğunluqlarının və dəyişmə amillərinin dərk edilməsinə əsaslanır. Qiymətlər dəyərin pula ifadəsi olduğundan, hər şeydən əvvəl onların dinamikasının və hərəkəti amillərinin öyrənilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qiymətlərin proqnozlaşdırılmasının nəzəri şərtləri bazar iqtisadiyyatında qiymətlərin hərəkətinin qanunauyğunluğunun, onu əmələ gətirən amillərin

dəyərindən, dərk edilməsindən və ondan düşünülmüş surətdə istifadə olunmasından ibarətdir.

Qiymətlərin proqnozlaşdırılmasının əhəmiyyəti, səviyyədə nisbətlərində baş verən dəyişikliklər, istehsalın səmərəliliyinə, elmi-texniki tərəqqinin surətinə, əhalinin real gəlirlərinə, manatın alıcılıq qabiliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Qiymətlərin səviyyəsində baş verən dəyişiklik və qiymətlərin hər hansı bir modeli möhkəm nəzəri əsasla, proqnozlaşdırılan dövrdə istehsalın inkişafı və onun təkmilləşdirilməsi ilə sıx əlaqədə götürülmüş dəyər və qiymətlərin konkret formalaşma və hərəkəti şəraitinin dərin və hərtərəfli elmi təhlilinə əsaslanmalıdır.

Qiymətlərin ardıcıl surətdə yüksəlməsi, pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi, bunun nəticəsində ayrı-ayrı əhali qruplarının yoxsullaşması və sair ziddiyyətlərin xas olduğu inflyasiya siyasətinə gətirib çıxarır. Odur ki, qiymətlər sahəsində iqtisadi məsələləri müəyyən edərkən inflyasiya meyillərini qəti inkar edən zəruri tədbirlərin işlənilməsinə böyük diqqət yetirilməlidir.

Qiymətlərin hərəkətindəki bu əsas istiqamət proqnozlaşdırmanın işləyib hazırlanması və həyata keçirilməsində nəzərə alınmalı; birincisi, ayrı-ayrı qiymət növlərinin hərəkət xüsusiyyətlərini, onların dəyişilməsinin iqtisadi və sosial şərtlərini və nəticələrini; ikincisi, ayrı-ayrı sahələr və məhsul qrupları üzrə ictimai-zəruri əmək məsrəflərinin səviyyə və nisbətlərinin dəyişilmə xüsusiyyətlərini; üçüncüsü, qiymətlərin strukturuna və səviyyəsinə təsir göstərən yaranmış modelinə keyfiyyət dəyişiklikləri daxil etmək imkanlarını nəzərə almaq lazımdır.

Qiymətlərin dinamikası hərtərəfli nəzərə alınmalı, bütün qiymət növləri və xidmətlər üçün əlavə güzəştlərin, proqnozları qarşılıqlı və həm də əlaqəli qaydada işlənməlidir.

Əmtəənin özünü yaxşı bilmədən qiymətlərin səviyyəsi haqda düzgün təsəvvür yaratmaq olmaz. Buna görə də qiymətlərin təhlilinə keçməzdən əvvəl qiymətləri müəyyən olunan əmtəələrin keyfiyyət xarakteristikası ilə tanış olmaq lazımdır. Bilmək lazımdır ki, verilmiş əmtəənin istehlakçısı hansı təsərrüfat sahələridir və hansı həcmdə istehlak edirlər, əmtəənin ayrı-ayrı növlərinə tələb və təklifinin

xüsusiyyəti necədir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, istənilən bazarın konyukturasının inkişafına çoxlu sayda müxtəlif amillər təsir göstərir. Eyni zamanda heç bir model konyuktur əmələ gətirən amillərin hamısını özünə daxil etmək halında deyildir. Buna görə də iqtisadi-riyazi proqnozlaşdırmanın müvəffəqiyyətinin ən mühüm şərtlərindən biri təkcə keçmişə deyil, həm də gələcəyə Aid olan vacib amillərin qiymət dinamikasına təsirini əks etdirən göstəricilərin seçilməsidir.

Aparılan elmi araşdırmalar və bir sıra ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, radikal islahatların həyata keçirilməsi, iqtisadi sistemin transformasiyası prosesində Ən çətin vəzifə müəssisələrin iqtisadi müstəqilliyinin təmin olunması, istehsalın səmərəliliyinin və yüksək məhsullar əməyə həvəsin artırılmasıdır.

Bu vacib vəzifənin həlli bir tərəfdən iqtisadi sistemin yeniləşdirilməsi, iqtisadiyyatda radikal islahatların cəmiyyət, onun üzvləri üçün daha az itkilər hesabına başa gəlməsinə, digər tərəfdən isə islahatların əsas məqsədinə, yəni iqtisadi tərəqqiyə, ümumi firavanlığa daha tez nail olmağa şərait yaradır.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası nazirlər Kabinetinin 02 yanvar 1992-ci il tarixli 2 №-li «Qiymətlərin liberallaşdırılması» tədbirləri haqqında Azərbaycan qəzeti. 1992
2. Azərbaycan Respublikası nazirlər Kabinetinin 23 aprel 1992-ci il tarixli 226 № - li «Azərbaycan Respublikasının daxili bazarının iqtisadi müdafiəsi haqqında « Azərbaycan qəzeti. 1992
3. Qiymətləndirmə fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 25 iyun 1998 Azərneşr.
4. «Tənzimlənən Qiymətlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu, 17 iyun 2003
5. «Banklar haqqında» Azərbaycan respublikasının qanunu, 16 yanvar 2004
6. İpoteka haqqında Azərbaycan respublikasının Qanunu, 15 Aprel 2005
7. Оценка Недвижимости, М. 2005
8. Təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsi və təbiətdən istifadə elmi-praktiki konfransının tezisləri. Bakı – 2003
9. Рынок и оценка недвижимости в России. М.Д.Новиков М., 2000
10. E.Ə.Əliyev, Ş.A.Ağabəyov «Dünya və xarici ölkələrdə bazar qiymətləri»Bakı – 1992 (I hissə)
11. В.М.Тарасович «Экономика математические методы и модели в ценообразовании» Издательство ЛФЭИ – 1991 г.
12. В.Е.Есинов «Цены и ценообразование» учебник. Санкт-Петербург. 1999
13. В.А.Салимжанов – основы Теории рыночного ценообразования. М. 1992.
14. Коммерческое ценообразование Москва – 1997
15. İ.Ş.Qarayev, Ş.A.Ağabəyov, Q.S.Bayramov, İ.Q.Quliyev. Ə.R.Əliyev «Dünya bazar qyimətləri». Dərs vəsaiti. Bakı – 1997
16. X.H.Kazımlı «Qiymətləndirmənin əsasları « Bakı – 2008
17. Antiinhisar Fəaliyyəti Haqqında Qanun, “Hüquq Ədəbiyyatı” nəşriyyatı –

Bakı, 2015.

- 18.B.N. Allahverdiyev, S.K.Qafarov, M.A.Əhmədov. “Milli İqtisadiyyatın Dövlət Tənzimlənməsi”. Bakı – 2007.
- 19.T.Quliyev. “İnflyasiyanın anatomiyası”. Bakı – 2007.
- 20.O.Məmmədli, F.İsmayılov. “İqtisadi nəzəriyyə”. Bakı – 2007.
- 21.Ə.Bayramov. “İnhisarizm”. Bakı – 2007.
- 22.B.Osmanov, E.Kərimov. “İqtisadi nəzəriyyə”. Bakı – 2005.
- 23.A.C.Hüseynova. “Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi”. Bakı – 2001.
- 24.Вартенев С. «Экономические циклы и теории». Москва – 2006.
- 25.Долан Э.Дж., Линдсей Д.Е. «Рынок: микроэкономическая модель». Санкт-Петербург, 2002.
- 26.A.D.Çudakov. “Qiymətlər və qiymətin əmələ gəlməsi”. Bakı – 2011.
- 27.Липсиц И.В. Коммерческое ценообразование: учебник для вузов. И.:БЕК, 2010.
- 28.Слепиева Т.А., Яркин Е.В. Цены и ценообразование: цчебное пособие. И.: ИНФРА-М, 2011.
- 29.Герасименко В.В. Ценообразование: учебное пособие. М.: ИНФРА-М, 2005.
- 30.М.М.Бутакова. Практикум по ценообразованию. Москва, 2006.
- 31.Такрарова Г.А. Ценообразование. Москва, Финансы и статистика, 2007.
- 32.Абакумова О.Г. Цены и ценообразование». Москва, 2007.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ ЦЕН

РЕЗЮМЕ

Учитывая социально-экономическую значимость и степень влияния цен можно сказать, что их прогнозирование, как предмет исследования, очень актуальна на современном этапе.

Представленная магистерская диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы. В введении работы обоснована ее актуальность, изучен предмет, объект и методы, также практическая значимость исследования.

В первой главе определены основные задачи прогнозирования цен в управлении ценообразованием. Здесь уделено особое внимание к исследованию экономико-математических методов в прогнозирование цен.

Вторая глава данной работы полностью посвящена анализу динамики цен, разработке и порядку пользования прогнозов цен.

В последней главе диссертации исследованы пути совершенствования прогнозирования рыночной конъюнктуры.

В конце данной работы даны некоторые выводы и предложения, имеющие практическую значимость.

ECONOMIC PROBLEMS IN FORECASTING THE PRICES

SUMMARY

Taking to account the social-economic significance and influence level of prices we can say that their forecasting, research subject are actual nowadays.

Master dissertation consists of introduction, 3 chapters, conclusion and references. It was stated in the introduction the actual of the topic, subject, object and methods and practical significance of the research.

The first chapter determinist the main tasks of forecasting the prices in managing, the formation of pricing. It gives attention to the research of economics mathematical methods in forecasting the prices.

The second chapter is wholly dedicated to dynamic the level of prices and the methods of dynamic analysis and the using way of forecasting the prices.

The last chapter of dissertation was investigates the ways of improving. The forecast market position and its analysis .

At the end of the dissertation it was given the practical significance of same conclusions and proposals.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Magistratura Mərkəzinin “Qiymətləndirmə” ixtisası üzrə əyani, II kurs, M-840 sayılı qrup magistrantı Əliyeva Abuhəyat Müşirəvan qızının “Qiymətlərin proqnozlaşdırılmasının iqtisadi problemləri” mövzusunda yerinə yetirdiyi magistr dissertasiyasını

REFERATI

Mövzunun aktuallığı. Qiymətlər iqtisadiyyatın dövlət tənzimləyiciləri arasında dinamikliyi ilə seçilən kateqoriyadır. Onların dinamikasının müəyyən edilməsi, təhlili və proqnozlaşdırılması hər bir təsərrüfat subyektinin maraq və mənafeələrinə təsir göstərən məsələdir. Bu vəzifənin reallaşdırılmasının zəruriliyi qiymətlərin ölkə iqtisadiyyatının inkişafında, regional və sahəvi problemlərin həllində, eləcə də əhalinin həyat səviyyəsində rolu ilə əlaqədardır. Belə ki, qiymətlərin səviyyə və dinamikasının işlənilməsi, müvafiq tənzimləmə metodlarının tətbiqi son nəticədə əhalinin əsassız qiymət (tarif) artımından müdafiəsinə, həmçinin təsərrüfat subyektlərinin və dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətdən əldə etdiyi gəlirlərin maksimallaşdırılmasına xidmət edir. Nəzəri-metodoloji baxımdan məlumdur ki, qiymətlərin səviyyəsi müxtəlif iqtisadi, sosial, siyasi, təbii və regional amillərin təsiri altında dəyişir. Lakin əsas məsələ sadalanan və digər amillərin təsir dərəcəsini müəyyən etmək, qiymətləndirmək və onların mənfi təsirlərinin məhdudlaşdırılmasından ibarətdir. Bu məsələnin obyektiv təhlilini tapmaq üçün hər şeydən əvvəl qiymətlərin müəyyən edilməsinin iqtisadi-riyazi metod və modelləri araşdırılmalıdır. Qarşıya qoyulan məqsədlər, araşdırılan bazarın inkişaf səviyyəsi və strukturu, əmtəələrin təyinatı və qanunvericiliyin dəyişilməsi qeyd olunan məsələni bir qədər mürəkkəbləşdirir. Hazırda qiymətməhləgəlmə elə optimal və kombinləşdirilmiş metodların tətbiqinə nail olunmalıdır ki, paralel şəkildə əhalinin, təsərrüfat subyektlərinin və dövlətin maraqlarının əlverişli koordinasiyası təmin edilsin.

Dünya iqtisadiyyatında son illərdə baş verən proseslər bir daha təsdiq edir ki, qiymətlər öz formalaşması gedişində qeyri-iqtisadi xarakterli amillərin təsirinə də məruz qalırlar. Müəyyən dövrdə bəzi xammal və əmtəə növlərinə qiymətməhləgəlmədə həmin amillərin üstün mövqe tutmasını söyləmək olar. Qiymətməhləgətirən

amillər sırasında alıcıların qiymətlərin dəyişməsi həssaslığının, istehlakçı davranışının aşkar edilməsi də nəzəri-təcrübi yanaşma tələb edən məsələlərdəndir. Qiymətlərin proqnozlaşdırılması zamanı nəzərə alınmalıdır ki, qiymətlər bir tərəfdən tənzimləmə obyektidir, digər tərəfdən isə tənzimləmə aləti yaxud vasitəsidir. Qeyd olunan amil, xüsusiyyət və qanunauyğunluqların kompleks şəkildə tədqiqi, onların müsbət və mənfi təsir dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi qiymətəmələgəlmə prosesinin onun fasiləsizliyi müstəvisində öyrənilməsinə tələb edir.

Qiymətlər dinamikasının təhlili və proqnozlaşdırılmasında çoxlu sayda metodlardan istifadə olunur. İqtisadi ədəbiyyatda özünə yer tapmış bu metodların əksəriyyəti istehsalçı nöqteyi-nəzərindən yanaşmalardan irəli gəlir.

Unudulmamalıdır ki, digər bazar agentləri olan alıcıların gəlirlərinin, zövqlərinin sayının və tələblərinin dəyişməsi də proqnoz göstəricilərə öz təsirini göstərir. Bu baxımdan qiymətlərin proqnozlaşdırılması metodlarının seçilməsi və tətbiqi məsələləri yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial təmayüllərin uçotuna əsaslanmalıdır.

Problemlərin öyrənilməsi səviyyəsi. Araşdırma mövzusu ilə bağlı olan bir sıra məsələlər iqtisadi ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Proqnozlaşdırma məsələlərinin riyazi-statistik xarakter daşımalarını nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, bu məsələyə ekonometrika sahəsində tanınmış alimlərin tədqiqatlarında da müəyyən qədər yer verilmişdir. Azərbaycanın tanınmış iqtisadçı alimlərindən X.H.Kazımlı, İ.Ş.Qarayev, H.B.Allahverdiyev, Ə.Ç.Verdiyev, İ.H.İbrahimov, K.S.Qafarov, Q.S.Bayramov, M.Ə.Əliyevin əsərlərində qiymətəmələgəlmənin aktual problemləri o cümlədən, qiymətlərin təhlili və proqnozlaşdırılması məsələləri daha geniş tədqiq olunmuşdur. Xarici ölkə alimlərindən V.M.Taraseviç, B.E.Yesipov, İ.K.Salimjanov və başqaları qeyd olunan problemlərin araşdırılması sahəsində tanınırlar. Lakin, aparılmış tədqiqatlarda qiymətlərin proqnoz kəmiyyətlərinə istehlakçı davranışının təsirinin qiymətləndirilməsinə lazımı diqqət yetirilməmişdir.

Tədqiqatın predmeti və obyekt. Tədqiqatın predmeti ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən əmtəə bazarları, obyekt isə əsas növ istehsal-texniki və istehlak mallarının

qiymətləridir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat mövzusunun başlıca məqsədi qiymətlərin təhlili və proqnozlaşdırılmasının səmərəli metodlarını tətbiq etməklə təsərrüfat subyektlərinin qiymət dəyişiklikləri nəticəsində itkilərə məruz qalmasının qarşısının alınmasıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruri hesab olunmuşdur:

- Qiymətlərin proqnozlaşdırılmasının zəruriliyi əsaslandırılması və başlıca vəzifələrinin müəyyən edilməsi

- Qiymət proqnozlarının işlənməsində iqtisadi-riyazi modellərdən istifadə qaydalarının təhlili

- Qiymətlərin səviyyə və dinamikasının təhlili metodlarının tətbiqi qaydalarının tədqiqi

- Qiymət proqnozlarının işlənməsi metodologiyasının təhlili

- Proqnozlardan istifadənin texniki-iqtisadi şərtlərinin təhlili

- Bazar konyukturasının proqnozlaşdırılması və təhlilinin təkmilləşdirilməsi variantlarının əsaslandırılması

- Yeni iqtisadi şəraitdə qiymətlərin proqnozlaşdırılmasının iqtisadi problemlərinin araşdırılması

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası və informasiya bazası. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını yerli və xarici ölkə alimlərinin qiymət siyasəti ilə bağlı elmi əsərləri, həmçinin Azərbaycan Respublikasının qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi üzrə qanunvericiliyi təşkil edir. Tədqiqatın informasiya bazasını Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat Nazirliyinin və digər iqtisadi idarəetmə orqanlarının bülletenlər və hesabatları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- qiymətəmələgəlmədə iqtisadi-riyazi metodlardan istifadənin zəruriliyi əsaslandırılmışdır;

- qiymətlərin səviyyə və dinamikasına təsir göstərən qeyri-iqtisadi xarakterli amillər aşkar olunmuşdur;

- əsas növ istehsal-texniki və istehlak malları bazarında qiymətmələgətirən amillər təhlil edilmişdir.

- qiymətlərin proqnozlaşdırılmasında ekspert qiymətləndirmə metodlarından istifadə variantları əsaslandırılmışdır:

- qiymətlərin səviyyə və dinamikasına qeyri tsiklik amillərin (kortəbii amillərin, hərbi-siyasi münaqişələrin) təsir dərəcəsi qiymətləndirilmişdir;

- dünyada və ayrı-ayrı regionlarda baş verən iqtisadi,siyasi proseslərlə bağlı qiymətlərin proqnozlaşdırılmasında yaranan problemlər şərh olunmuşdur.

- ölkəmizdə ardıcıl devalyasiya prosesləri nəticəsində qiymətlərin dinamikasından irəli gələn bazar konyukturası göstəriciləri qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəticələri qiymətlərin(tariflərin) dinamikasının izlənilməsinə, onların inflyasion və sosial xarakterli problemlər yaratmasının qarşısının alınmasına istiqamətləndirilmişdir. Tədqiqat nəticəsində əldə olunan nəticələr sosial problemlərin,qiymətlərin tənzimlənməsi məsələlərinin araşdırılması ilə məşğul olan tədqiqatçılar üçün mənbə, verilən təkliflər isə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar üçün dəyərli vasitə ola bilər.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi girişdən,üç fəsildən,nəticə və təkliflərdən,istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla ... səhifə həcmindədir. Dissertasiya işində ... şəkil, ... cədvəl və ... qrafik göstərilmişdir.